

Xitatimendhe
Lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa
Rixaka
Giredi R-9 (Swikolo)

TINDZIMI
Xitsonga
Ririmi ro engetela ro Sungula

DEPARTMENT OF EDUCATION

(NDZAWULO YA DYONDZO)

Ndzawulo ya Dyondzo

Yi kandziyisiwile hi va Ndzawulo ya Dyondzo

Sol Plaatjie House

123 Schoeman Street

Private Bag X895

Pretoria

South Africa

Thelefoni : +27 12 312 -5911

Fekisi : +27 12 321-6770

120 Plein Street

Private Bag X9023

Cape Town 8000

South Africa

Thelefoni : + 27 21 465-1701

Fekisi : + 27 21 461 - 8110

<http://education.pwv.gov.za>

© 2002 Ndzawulo ya Dyondzo, Pretoria

ISBN: 1-919917-72-1

Gazette no.: 23406, Vol 443, May 2002

Dokumente leyi yi fanele ku hlayiwa tani hi xiphemu xa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo).

Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) xi katsa:

1. Mavonele yo angarha
2. Switatimendhe swa nhungu swa Swiyenge swa Dyondzo
  - Tindzimi
  - Matametiki
  - Sayense ya Ntumbuluko
  - Sayense ya swa vutomi
  - Vutshila ni mfuwo
  - Ndzhendzeleko wa Vutomi
  - Sayense ya mamanejele na ikhonomi
  - Thekinoloji

XITIVISO EKA MUHLAYI

Ndzawulo ya Dyondzo ya tinyungubyisa ku nyiketa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) hi khume n'we wa tindzimi ta ximfumu ta Afrika Dzonga.

Maendlele yo hunguta no yelanisa ku katsa ni ku hundzuluxa i ya xiyimu xo bohana swinene ni ku tlhontlha miehleketo. Hi mikarhi yo tala vatirhi va tidokumente a va fanele ku ti tshulela marito hambi ku ri ku tivumbela swivulwa leswi nga ta fambelana swinene ni kharikhulamu. Tidokumente tive ti hangalasiwa na tiko hinkwaro ku ya kamberiwa ntiyiso-xidzi hi vavulavuri tlhelo swidyondzeki leswi tokoteleke tindzimi leti.

Ndzawulo ya Dyondzo yi vona tidokumente leti ya ri masungulo ya mahluvukisele ya tindzimi ta hina. Kutani hi amukela no khutaza vanhu eka tindzimi hi ku hambana ka tona ku tirhisa matsalwa lawa tani hi masungulo yo yisa emahlweni .

MATIRHISELE YA BUKU LEYI

- Timhaka hi ku angarhela:
  - *Ku tivisa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka eka Chaptara ya 1*- leswi swi ta nyika mahungu eka Mimbuyelo ya Dyondzo, Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu Giredi R-9 (Swikolo), na minongoloko ya Dyondzo.
  - *Ku tivisa Xiyenge xa Dyondzo eka Chaptara ya 1*- leswi swi ta nyika masungulo eka Xitatimendhe xa Xiyenge xa Dyondzo ku katsa ni swihlawulekisi swa kona, xikopi na Mimbuyelo ya Dyondzo;
  - *Maasesele ya mudyondzi* - Chaptara leyi yi nyika swiletelo eka maasesele, ni ku nyika swikombiso swa mahlayisele;
  - *Nongoloko wo rheferha* wu nyika hi ku angarhela *Kharikhulamu ni Glosari* ya maasesele ku katsa ni Glosari ya Xiyenge xa Dyondzo xo kongoma.

- Mirhi wa tsalwa leri wu awiwile hi swiphemu swinharhu, xin'wana na xin'wana xi kongomisa eka Feyisi yo angarhela ya bandi ra Dyondzo na Vuleteri - Feyisi ya Masungulo, Feyisi ya le Xikarhi na Feyisi ya le Henhla. Chaptara yin'wana na yin'wana yi na nkomiso wa yona, lowu landzeriwaka hi Switandati swa maasesele hi ku ya hi feyisi.

- Switandati swa maasesele swa Feyisi yin'wana na yin'wana swi hlamuseriwa hi tindlela leti endlaka ku va ni ku olova ka progirexini. Leswi swi nga ni ku yelana swinene ni Switandati swa maasesele ku ya hi giredi yin'wana na yin'wana leswi nyikaka mudyondzisi nkarhi lowunene wa ku xiyisisa ni ku pimanisa timhaka ta progirexini ya malembe lama hundzeke. Mimbuyelo leyi eka mikarhi yin'wana a yi fani swinene ni Switandati swa maasesele ku ve hileswaku a hi fanele hi vulavula hi minchumu leyi fanaka.

- Tisimbolo tin'wana ta tirhisiwa eka tsalwa leri hinkwaro ku letela vahlayi ku kuma mahungu lama va ya lavaka. Tisimbolo leti i:

Switandati swa maasesele

Giredi

Mbuyelo wa Dyondzo

VUNDZENI

CHAPTARA YO SUNGULA: MANGHENELO 1

KU TIVISA XITATIMENDHE XA KHARIKHULAMU XA RIXAKA	1
Mimbuyelo ya Dyondzo	1
Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Switatimendhe swa Dyondzo	2
Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Minongoloko ya Dyondzo	2
KU TIVISA SWIYENGE SWA DYONDZO SWA TINDZIMI - XITSONGA	3
Nhlamuselo	3
Maendlele yo engetela ya tindzimi-nyingi	3
Ririmi ro Dyondzisa no Dyondza	4
Xikongomelo	4
Swihlawulekisi swo fana swoxe ni Xikopi	5
Tindzimi: ku hlanganisa, vutivi, vutshila na swa risima	5
Mimbuyelo yo dyondza ya tindzimi	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	6
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	6
Mpfanganiso wa mimbuyelo	6
Ku vumba ni ku hlamusela matsalwa	7
Kupfanganisa ku dyondza ka ririmi: swa ririmi	7
Kupfanganisa ku dyondza ka ririmi: minkongomelo	7
Timfanelo ta vanhu ni vuhlayiseki bya mbangu	8

CHAPTARA YA VUMBIRHI : FEYISI YA MASUNGULO (GIREDI R-3) 9

MANGHENELO	9
Xipakaniso	9
Nhluvukiso wa ririmi: Ririmi, Ntivo - marito na Matwarisele	11

MIMBUYELO	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketsisa	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	14

SWITANDATI SWA MAASESELE NA MATSALWA	15
Matsalwa lama bumabumeriweke1	15
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	16
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	17
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	18
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	19
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketsisa	20
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	21

SWITANDATI SWA MAASESELE NA MATSALWA	23
Matsalwa lama bumabumeriweke1	24
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	28
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	30
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	32
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	38
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketsisa	40
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	44

CHAPTARA YA VUNHARHU: FEYISI YA LE XIKARHI (GIREDI (4-6)

49

MANGHENELE	49
Xipakaniso	49

MIMBUYELO	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketsisa	51
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	52

SWITANDATI SWA MAASESELE NA MATSALWA	53
Matsalwa lama bumabumeriweke	53
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	56
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	60
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	64
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	72
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	78
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	84

CHAPTARA YA VUMUNE: FEYISI YA LE HENHLA (GIREDI

7- 9)	93
--------------	-----------

MANGHENELE	93
Xipakaniso	93
Swikili swo Dyondza eka Vutomi hinkwabyo byo Dyondza	93

MIMBUYELO	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	95
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	96

SWITANDATI SWA MAASESELE NA MATSALWA	98
Matsalwa lama bumabumeriweke	98
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	104
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	108
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku languta	114
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	122
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	128
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele	132

CHAPTARA YA 5 : MAASESELE YA MUDYONDZI

MANGHENELO	137
-------------------	------------

MINSINYA YA MAASESELE LEYI TIRHISIWAKA EKA MIMBUYELO YA DYONDZO	138
Nhlamuselo	138

Timhaka -nkulu	138
Swikongomelo swa maasesele	138
MAASESELE YO YISA EMAHLWENI	138
Swihlawulekisi swa maasesele swo yisa emahlweni	139
Switirateji swa maasesele	140
Mintirho yo yelana ya maasesele	141
MAMANEJELE YA MAASESELE	141
Vanhu lava katsiwaka eka maasesele	141
Pholisi yo kambela ya swikolo	141
Ku hlayisiwa ka tirhekhodi	142
Tibuku ta tirhekhodi	142
Tikhodi leti tirhisiwaka ta maasesele	142
Tikhodi ta rixaka	143
Tixedulu to ya emahlweni	144
Swihlayiwa swa vadyondzi	144
Swiviko	145
Mahungu lama faneleke ku katsiwa eka swiviko	145
Makhadi ya swiviko	146
NONGOLOKO WO RHEFERA	147
Glosari ya Kharikhulamu na maasesele	147
Glosari ya swiyenge swo Dyondza	149

CHAPTARA YO SUNGULA MANGHENELO

KU TIVISA XITATIMENDHE XA KHARIKHULAMU XA RIXAKA

Vumbiwa bya Riphabliki wa Afrika Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996) wu nyika masungulo ya ku hundzuka na ndlandlamuko wa kharikhulamu eAfrika Dzonga. Papila ro sungula ra Vumbiwa ri hlamusela hi ku hetiseka leswaku swikongomelo xa Vumbiwa i ku:

- Horisa timbanga ta ku avana ta nkarhi lowu nga hundza ni ku tumbuluxa tiko leri simekeke timitsu ta rona eka nsinya wa xidemokrasi, vululami ni masungulo ya timfanelo ta vanhu;
- Ku antswisa vutomi bya vanhu hinkwavo va afrika Dzonga ni ku ntshuxa vuswikoti bya vanhu;
- Ku simeka masungulo ya xidemokrasi eka vaaka - tiko va mfumo lowu hlawuriweke hi vona va tlhela va va ni ku sirheleriwa kun'we hi nawu; ni
- Ku aka vun'we bya tiko ra Afrika Dzonga wo pfumala xihlawuhlawu ni ku tlhela ri teka ndhawu ya rona eka nhlngano wa matiko hinkwavo ya misava.

Dyondzo na Kharikhulamu swi ni xiave eku humeleriseni ka swikongomelo leswi nga laha henhla.

Mimbuyelo ya Dyondzo

Mimbuyelo ya Dyondzo yi vumba xiphemu xa masungulo ya kharikhulamu eAfrika Dzonga. Ni ku vona leswaku vana hinkwavo va fikelela ku navela ka vona. leswi swi endleka ntsena hi ku seta mimbuyelo leyi fikelelekaka eku heleni ka lembe-xidyondzo.

Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xi aka mimbuyelo ya Dyondzo eka dyondzo yo angarha no letela ya Giredi R-9 (Swikolo), hi ku kongomisa eka vuxopaxopi ni ndlandlamuko wa swa mimbuyelo leyi susumetiwa hi Vumbiwa bya tiko.

Mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla yi langutele vadyondzi lava kotaka ku:

- Ku hlawula no lulamisa swihoxo ni ku teka swiboho swa xiyimo xa le henhla ni maehleketele ya vutivi bya le henhla swinene;
- Tirha leswi hetisekeke ni van'wana tani hi swirho swa ntlawa, nhlngano ni vaaka -tiko;
- Tioganayiza ni ku tifambisa hi voxe ku katsa ni migingiriko ya vona;
- Hlengelela, no oganayiza ku katsa niku xopaxopa timhaka hi ndlela ya vutlhari swinene;
- Kota ku vulavula leswi hetisekeke hi ku tirhisa switsariwa, swiyimeri ni swikili swa ririmi eka timodi to hambana-hambana;
- Tirhisa sayense ni thekinoloji hi tindlela letinene ni ku tlhela va kombisa vuswikoti byo ehleketa hi ku kongomisa eka mbangu ku ri xikombiso xo tekela enhlokweni timhaka ta rihanyu ra vanhu van'wana ni ku;
- Kombisa ku twisisa timhaka ta misava tani hi nchumu lowu nga ni vuxaka lebyi fambelenaka swinene ni ku tsundzuxa vanhu leswaku swiphiso a swi humeleli endhawini swi ri swoxe kambe swi ni ku fambelana swinene.

Mimbuyelo yo hlulukisa yi langutele vadyondzi lava va swikotaka ku:

- Humelerisa ni ku hangunuxa hi ku tirhisa switirateji swo hambana - hambana endleleni ya vona yo dyondza leswi hetisekeke;
- Va ngehenelela tani hi vaaka -tiko va xivirhi eka vutomi bya vanhu va swifundza, naxinali ku katsa ni misava hinkwayo;
- Va ni nxiximo wa mindhavuko ya vanhu hinkwavo;
- Hangunuxa dyondzo ni mikateko ya swa mitirho; ni
- Ndlamuxo wa swa mabindzu-ntsongo.

Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Switatimendhe swa Dyondzo

Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) xi vumbiwile hi ovhaviyu na nhungu wa Switatimendhe swa Dyondzo swi ri swa :

- Tinzimi;
- Metametiki;
- Sayense ya ntumbuluko;
- Sayense ya swa vutomi;
- Vutshila ni mfuwo;
- Ndzhendzeleko wa swa vutomi;
- Ikonomi na Sayense ya mamanejele;
- na thekinoloji.

Xitatimende xin'wana na xin'wana xa Dyondzo xi hlawula mimbuyelo -nkulu ya Dyondzo leyi faneleke ku fikeleriwa eku heleni ka lembe ra dyondzo ya giredi ya kaye. Xitatimendhe xin'wana na xin'wana xa Dyondzo xi kongomisa eka switandati swa maasesele leswi nga ta pfuna ku fikelela mimbuyelo ya Dyondzo. Switandati swa maasesele swa hlamuseriwa hi ntalo eka giredi yin'wana na yin'wana, ngopfu-ngopfu nhlamuselo ya leswi vana va faneleke ku swi tiva. Xitatimende xin'wana na xin'wana xa Dyondzo kun'we ni Switandati swa maasesele swikombisa hi ndlela leyi ya ndzenihatiwaka ha yona ni ndlamuxo wa swikili leswi vaka kona hi ku famba ka nkarhi. Switandati swa maasesele swi nga hlanganisiwa ni tigiredi.

Timhaka tani hi ndlala, ku pfumala ndzingano, xihlawuhlawu, rimbewu, malembe, vugono ni xirha xo fana na vuvabyi bya Eyidzi, leswi hinkwaswo swi kavanyeta madyondzele ya vana eswikolweni. Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 swikolo swi teka matirhele wan'we hi ku boxa matirhele yo fana eka vadyondzi. Switatimendhe hinkwaswo swa dyondzo swi ringeta ku humelerisa vuxaka exikarhi ka timfanelo ta vanhu, mbangu lowunene, vululami bya swa vutomi ni nkatsakanyo.

Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Minongoloko ya Dyondzo

Hambiloko Swiyenge swa Dyondzo swi hlamusela marito yo tani hi swikili, ni vumunhu swi ri swilo swo rhangale swi faneleke ku fikeleriwa eka giredi yin'wana ni yin'wana. Minongoloko ya Dyondzo yi hlamusela migingiriko hinkwayo leyi faneleke ku endliwa kumbe ku dyondziwa eka feyisi yin'wana na yin'wana. Minongoloko ya dyondzo yi angarhela nakambe mintirho hinkwayo leyi fambelenaka ni ndzandzelelano wa migingiriko hinkwayo leyi vana va faneleke ku yi endla no yi tiva eka lembe rin'wana na Yin'wana ku katsa ni tidyondzo leti pulaniweke ku ya dyondzisa vana, leswi swi katsa swikombiso swa leswi swi pulaniweke hi

mudyondzisi ni ku kota ku humelerisa leswi pimanyetiweke hi nkarhi lowu nyiketiweke swinawana ni swa vumunhu bya Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka, ni switatimendhe swa dyondzo swi ni xiave eka minongoloko ya Dyondzo.

Eka Feyisi ya masungulo, ku ni minongoloko minharhu ya dyondzo, ku nga: Literesi, Nyumeresi na Swikili swa Vutomi. Eka Feyisi ya le xikarhi, Tindzimi na metse swi hundzuka vutihlamuleri bya munhu eka minongoloko ya dyondzo. Hi hlonipho lowu nga kona eka vanhu, ku hlanganisiwa ka minongoloko leyi ya dyondzo swi fanele ku twaneriwa hi vadyondzisi ku eswikolweni hi ku hambana - hambana ka swona. Nkatsakanyo lowu wu ta endliwa ku suka eka swifundza - ntsongo ku ya fika eka mfumo xikarhi, Minongoloko ya dyondzo yi fanele ku kongomisiwa eka Swiyenge swa Dyondzo.

Mathicara va ta va ni vutihlamuleri byo hluvukisa Minongoloko ya Dyondzo. Ndzawulo ya Dyondzo yi ta nyika pholisi yo letela ya ndlandlamuxo wa Tiprogireme ta Dyondzo hi ku kongomisa eka Switatimendhe swa Dyondzo egondzweni ra swa Dyondzo. Swifunda-nkulu swi ta ndlandlamuxa swiletelo lomu swi nga fanela ku endlela ku amukela tinxaka hinkwato.

KU TIVISA XIYENGE XO DYONDZA XA TINDZIMI-XITSONGA

Nhlamuselo

- Tindzimi hinkwato leta khume-n'we ta ximfumo (Xitsonga, Xivhenda, Xindhevele, Xinghezi, Xiswazi, Xisuthu, Xisuthu xa N'walungu, Xibunu, Xitswana, Xixhosa, Xizulu);
- Tindzimi leti nga pfumeleriwa hi Huvo yo angarhela ya Tindzimi ya Pan South African Language Board (PANSALB) na Huvo ya South African Certification Board (SAFCERT) swo fana na Breyili (ririmi ro tsala ra mabofu), na Ririmi ra swikoweto (Sign Language).

Etikweni ra tindzimi tiningi ro fana na Afrika Dzonga i swa nkoka leswaku vadyondzi va fikelela vuswikoti bya xiyimo xa le henhla eka tindzimi to tlula rin'we, ni leswaku va swi kota ku vulavula ni van'wana hi tindzimi tin'wana.

Maendlelo yo engetela ya tindzimi tiningi

Xiyenge xo dyondza xi landzelela maendlelo yo engetela ya tindzimi tiningi (additive approach to multilingualism):

- Vadyondzi hinkwavo va dyondza tindzimi ta vona ta le kaya na rin'wana rin'we kumbe ku tlula, ra ximfumo.
- Vadyondzi va va ni vuswikoti eka ririmi leri ri engeteriweke loko ririmi ra le kaya ri ri karhi ri hlayisiwa ni ku hluvukisiwa.

Vadyondzi va ta va ni masungulo yo hambana eka ririmi ra le kaya na ririmi ro rhanga leri engeteriweke, hikuva se va na byona vutivi byo nyawula bya ririmi ra le kaya loko va fika exikolweni. Hambani swi ri tano, loko va heta Gireyidi ya nkaye va fanele ku va va kota ku tirhisa tindzimi ha timbirhi ku kombisa vuswikoti lebyi hlamuseriweke eka Mimbuyelo yo angarha.

Xiyenge xo dyondza xa tindzimi xi katsa tindzimi hinkwato ta khume-n'we tani hi:

- Tindzimi ta le kaya.
- Tindzimi to rhangana to engetela na.
- Tindzimi ta vumbirhi to engetela.

Ririmi ro dyondza no dyondzisa

Hi bumabumela leswaku ririmi ra le kaya ra mudyondzi ri tirhisiwa hi xikongomelo xo dyondza no dyondzisa laha swi kotekaka. Leswi i swa nkoka ngopfu-ngopfu eka Xiyimo xo rhangana (*Foundation Phase*) laha vadyondzi va dyondzaka ku hlaya ni ku tsala.

Laha vadyondzi va faneleke va cinca ku suka eka ririmi ra le kaya ku ya eka ro engetela hi xikongomelo xo ri tirhisa ku dyondza no dyondzisa, swi fanele swi kunguhatiwa hi vukheta:

- Ririmi ro engeteriwa ri fanele ku sunguriwa ku dyondzisiwa tanihi dyondzo, hi ku hatlisa.
- Ririmi ra le kaya ri fanele ku dyondzisiwa xikan'we na leri engeteriweke ku ringana nkarhi wo leha hilaha swi kotekaka hakona.
- Laha vadyondzi va ngenaka xikolo laha ririmi ro dyondza no dyondzisa, ri nga ririmi ro engetela eka mudyondzi, vadyondzisi na xikolo va fanele va n'wi lulamisela ku pfuniwa ko hlawuleka, na ku engetela nkarhi wo dyondza ririmi ro engetela ku fikela loko mudyondzi a ta va a kota ku dyondza hi ndlela leyi vuyerisaka eka LOLT.

Xikongomelo

Tindzimi I xivindzi xa vutomi bya hina. Hi vulavurisana ni ku twisisa misava ya hina hi ririmi. Hikokwalaho, ririmi ri vumba vutivi bya hina na vutivi.

- **Swa vun'wini** - ku yisa emahlweni vuxaka eka mindyangu ni vaaka-tiko; xiviri xa munhu, ku kula ni ku anama ka miehleketo na ku titsakisa.
- **Swa mbulavurisano** - ku vulavula hi ndlela leyinene ni vanhu van'wana.
- **Swa dyondzo** - ku hlukisa switirho swo ehleketa ni ku ehleketisisa, ni ku endla leswaku timhaka ta nkoka ti fikeleleka.
- **Swa vuxongi** - ku tumbuluxa na ku anakanya hi matsalwa ya nomo yo langutiwa, ni yo tsariwa.
- **Swa tipolitiki** - ku tiyisisa kumbe ku kanetana na matimba; ku kucetela van'wana mayelana ni mavonele yo karhi; ku veka van'wana eka.
- **Xiyimo xo karhi**; na ku kurisa no hlayisa leswi vanhu va nga swona.
- **Swa mfuwo** - ku tsakela na ku twisisa swa tindzimi na mfuwo na ndzhaka leyi swi rhwalaka.
- **Swa vuxopaxopi** - ku twisisa vuxaka exikarhi ka ririmi, matimba na ku titiva (*identity*), na ku kaneta matirhiselo lawa laha swi faneleke; ku twisisa ku hundzuka-hundzuka ka mfuwo; ni ku tiarisa ku kuceteriwa ni ku vekiwa eka xiyimo xo karhi loko swi laveka.

Swihlawulekisi swo fana swoxe ni xikopi

Xana Xiyenge xo dyondza xa Tinzimi xi nghenisa njhani xandla eka Kharikhulamu?

- Xi hlulukisa ku hlaya no tsala, leswi nga masungulo ya tin'wana tidyondzo ta nkoka ta literesi.
- I ririmi leri ha rona ku dyondzisa kun'wana ko tala eka Kharikhulamu, ko fana na tinhlayo na sayense, swi endliwaka ha rona.
- Xi hlohlotela ntwisiso wa ntirhisano wa mimfuwo leyo hambana, ku fikelela mavonele man'wana ya misava na ntwisiso wo dzika ni ku anama wa khonsepte ya mfuwo.
- Xi hlohlotela migingiriko ya maehleketelelo na vutumbuluxi, hi ndlela yaleyo ku ri karhi ku kondleteriwa swikongomelo swa vutshila na ndhavuko.
- Xi nyika ndlela yo hundzisa hungu no kurisa swikongomelo leswo tala swa sayense na thekinoloji, na dyondzo ya swa mbangu.
- Xi hlulukisa switirho leswi faneleke leswaku hi va vanhu va vutihlamuleri.

Tinzimi: ku hlanganisa vutivi, vutshila na swa risima

Ku na ntlhanu wa Mimbuyelo yo Dyondza leyi fanaka eka ririmi ra le kaya, ni le ka ririmi ro rhanga ro engetela na ra vumbirhi ro engetela:

- Mimbuyelo ya 4 leyo sungula yi angarhela vutshila bya ntlhanu byo hambana bya ririmi. (Ku yingisa, ku vulavula, ku hlaya,ku languta na ku tsala).
- Mbuyelo wa 5 wu langutane ni matirhiselo ya ku ehleketa no ehleketisisa,leswi nga swa nkoka eka LOLT.
- Mbuyelo wa 6 wu langutane na xivindzi xa ririmi-mimpfumawulo,marito na ntivo-ririmi (girama)

Mimbuyelo leyi yi tsaleriwe ku kongomisa eka vutivi na vuswikoti byo karhi, ni ku endla leswaku swi twala no twisiseka . Hambi swi ri tano, loko hi tirhisa ririmi, vutivi, vutshila na swa risima swa pfanganisiwa ku nyika nhlamuselo. Nsinya lowu khomeke xitatimendhe xa Xiyenge xo dyondza i mpfangano wa swiphemu leswi swa ririmi hi ku tumbuluxa na mahlahluvele ya matsalwa.

Mimbuyelo yo dyondza ya tindzimi

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: ku yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela, leswaku a kuma timhaka, na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi, eka swiyimo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: ku vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka swiyimo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: ku hlaya ni ku langutisa

Mudyondzi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko, eka matsalwa.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: ky tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: ku ehleketa no ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a hlela a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele

Mudyondzi u tiva no kota ku tirhisa, marito na vuvulavuri bya ririmi, ku tumbuluxa na ku twisisa matsalwa.

Mpfanganiso wa Mimbuyelo

Ku hlaya na ku tsala, ku yingisela na ku vulavula na vutivi bya vuvulavuri, hambiloko swi kombisiwa swi ri mimbuyelo yo hambana, swi fanele ku dyondzisiwa no kamberiswa hi ndlela yo pfanganisa.

Swikombiso Vadyondzi va:

- Yingisela na ku xopela muxaka wo karhi wa tsalwa (xik. Nhlamuselo ya xiendleko xa ku cela nsuku na ku endla maphepha).
- Hlaya no tlhantlha swihlawulekisi-nkulu swa rin'wana tsalwa ro fana na rona (xik. ku tirhisa nkarhi wa sweswi, ku tirhisa marito yo hlanganisa yo fana na 'xo sungula', 'xa vumbirhi', 'ku suka kwalaho').
- Dizayina no tumbuluxa rintshwa ra muxaka wolowo, swi katsa na matheriyali yo langutiwa kunene, yi ri hi xivumbeko xa tichati to fulowa.

Ku vumba ni ku hlamusela matsalwa

Ku kota ku vumba ni ku hlamusela matsalwa, vadyondzi va fanele va va ni vutivi bya ririmi, vutivi bya matsalwa, na vutshila na maqhingana man'wana ya ririmi.

Matsalwa ya nga va:

- Ya nomo, xik xipichi;
- Yo tsariwa, xik. Papila;
- Nkatsano wa swo tsariwa na swo langutiwa kunene, xik.xinavetiso;
- Swihangalasa-mahungunyingi, xik. filimi na matsalwa yo kombiwa eka thelevhixini.

Vutivi bya ririmi na matsalwa byi katsa ku tiva:

- Ndhawu ya matirhisele - xikongomelo, nhlokomhaka na vayingiseri;
- Xivumbeko xa tsalwa, xik. Xa xitlhokovetselo kumbe xa xinavetiso;
- Mintolovelu na maendlele ya vanhu lama yelanaka ni ririmi, xik. Leswi u xewetisaka xiswona vanhu hi tindzimi to hambana-hambana;
- Vuvulavuri, mimpfumawulo na ntivo-marito ya ririmi;
- Vuvulavuri (ntivo-ririmi), mimpfumawulo na ntivo marito wa marito;
- Ku tsala na ku peleta eka tsalwa ro tsariwa;
- Swifaniso na dizayini eka matsalwa yo langutiwa kunene;

Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: Swa risima

Matsalwa ya na swa risima leswi swi nga vaka swinene (xik. Xidemokrasi) kumbe swi nga ri swinene (xik. xihlawuhlawu xa rimbewu kumbe xa rixaka). Swa risima leswi a swi tikombi minkarhi hinkwayo. Vadyondzi va fanele ku lemuka na ku ehlekisisa hi vuenti hi ta swa risima eka matsalwa lawa va ma hlayaka na ku ma vona, na le ka matsalwa lawa va ma tumbuluxaka vona vinyi.

Loko va xopaxopa, na ku tlhontlha (loko swi fanerile), swa risima leswi nga kona eka matsalwa ya nomo, yo langutiwa na yo tsariwa, vadyondzi va ta:

- Dyondza leswi matsalwa ya tekisaka xiswona mavonele ya vanhu na swiendleko hi ndlela yo karhi;
- Hluvukisa vutshila byo xopaxopa bya ku kambela, ni ku ala loko swi endleka, ku amukela mavonele lama, na swa risima leswi fambisanaka na swona;
- Dyondza ku vula swa risima leswi akaka eka matsalwa lama va tivumbelaka wona - xik. ku kondzelela van'wana, ntwela-vusiwana, ku xixima, ku titsakisa, ku xonga, misavu, ku huhwa.

Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: minkongomelo

Ku dyondza ririmi swi nga ha tlhela swi pfanganisiwa hi ku tirhisa minkongomelo. Ku tirhisa minkongomelo swi endla leswaku mudyondzi a kota ku aka ntivo-marito lowu fambelanaka na nhlokomhaka.

Nhlawulo wa minkongomelo na tinhlokomhaka hi vukheta na swona swi tlhontlha ku navela ka mudyondzi. Ku fikelela leswi, u fanele u ringeta ku:

- Ringanisa tinhlokomhaka na minkongomelo leyi tsakisaka vafana na vanhwanyana, va le makaya na va le madorobeni, na leyi hlanganisaka vadyondzi hambu ku ri na ku hambana loku;
- Hlawula tinhloko-mhaka leti fambelanaka ni vutomi bya vadyondzi, ti tlhela ti va letela ku dyondza leswi va

nga swi tiviki, xik.va nga ha dyondza hi matiko man'wana na mifuwo yin'wana;

- Hlawula mikongomelo na tinhlokomhaka leti ti tekelaka enhlokweni Mimbuyelo yo hlawuleka na yo hluvukisa, xik. Vadyondzi va fanele va tinyika nkarhi wa timfanelo ta nkoka ta vumunhu na timhaka ta swa mbangu, tani hi vusweti, HIV/AIDS, timfanelo ta misava, na ntirhiso wa mati.

Timfanelo ta vanhu ni vuhlayiseki bya mbangu

Tindzimi ii ta nkoka swinene eku fikeleleni ka timfanele ta vumunhu ni vuhlayiseki bya mbangu. Hi switandati swa maasesele Xitatimendhe xa Mimbuyelo ya Dyondzo xa Tindzimi xi kongomisiwile eka ku tlakusa switirhisiwa ku kota ku fikelela xiyimo xo amukeleka. Vadyondzi va fanele ku va ni vutitshembi bya ku va ni vuswikoti bya ku vulavula tindzimi timbirhi kumbe ku tlula, vatlhela va va ni vuxopaxopi bya ku hlaya timhaka ta misava ni matsalwa -mbulavulo ku katsa ni lawa yo tsariwa kunene. Vadyondzi va fanele ku kota ku xopaxopa matsalwa lawa, ni ku ya tsala hi tindlela leti kombaka nkuriso ni vuxaka bya timfanele ta vumunhu ku katsa ni vuhlayisi bya mbangu.

CHAPTARA YA VUMBIRHI FEYISI YO SUNGULA (GIREDI R-3)

MANGHENELO

Loko swi ri karhi swi ya, vadyondzi vo tala va ta dyondza swin'wana swa swiyenge swo dyondza hi ku tirhisa ririmi ro engetela. Swa fanela ni ku laveka leswaku va lulamiseriwa swona eka titlasi ta ririmi ro engetela. Xikombiso, va fanele va tiva ku vumba tinongoti ni ku ehleketisisa mayelana na tona hi ku tirhisa ririmi ro engetela, va vutisa ni ku hlamula swivutiso swo tlhontlha.

Tibuku-pfuna eka Giredi ya 4 ti koxa ntivo-marito wo ringana marito ya magidi ma nga ri mangani. Ntirho wun'wana wa titlasi ya ririmi ro engeteriwa eka ntlawa lowu i ku pfuneta vadyondzi ku kurisa ntivo - marito. Vadyondzi va fanele ku tivekela nhlayo leyi ringaneleke no fikeleleka ya marito. Vadyondzi va fanele va tirhisa swiphazamiso swa marito na swivutiso-vutiso ku kambela ntivo-marito wa vadyondzi nkarhi ni nkarhi.

Xipakaniso

A yi suke - Giredi ya R na 1

Loko vadyondzi va sungula ku dyondza hi ririmi ro engetela, va ri dyondza ni ku ri khoma ngopfu-ngopfu hi ku yingisela. Xikombiso, va yingisela switori leswi nga na marito lama nga akeleriwa endzeni ka switori lama nga na mbuyeleriso wa marito mantshwa. Muhlayi wa switori u tirhisa mavulavulelo yo tirhisa swirho swa mirhi, swifaniso na swilo swa ntumbuluko leswaku nhlamuselo ya xitori yi twisiseka. Vadyondzi va sungula ku twisisa leswi va swi twaka. Va sungula ku dyondza ni ku kuma marito mantshwa, va twisisa mavumbelo ya wona, mimpfumawulo ya wona ni ndlela ya ku tirhisiwa ka wona eka mbulavulo. Eka nkarhi lowu, ku twisisa ka wona ku tlula vuswikoti byo vulavula ririmi leri.

Loko vadyondzi va va ni ku titshemba eku twisiseni ka vona, va ta sungula ku tirhisa ririmi leri ku vulavula, va ta:

- Tirhisa ririmi ra ntolovelo (Xik. Ku xeweta);
- Tshamela ku vuyelela marito ni swivulwa leswi tirhisiwaka ngopfu;
- Hlamula swivutiso hi mfanelo eka leswi swi lavaka ku hlamuriwa hi rito rin'we kumbe hi nhlamulo yo olova;
- Yimbelela swinsin'wana swo olova;
- Yimbelela swinsin'wana swo tirhisa swirho.

Va ta fanela ku ndhundhuzeriwa ni ku khutaziwa hi masiku loko va ta kota ku vulavula ririmi ro engeteriwa hi vutshembi.

Literesi ya Ntangunuko

Swa laveka swinene ku aka masungulo lamanene yo tiya yo twisisa ririmi leri va ri tirhisaka ku vulavula. Leswi swi katsa vutivi bya vuvulavuri na ntivo-marito, leswi swi endlekaka hi ntumbuluko loko vadyondzi va karhi va yingisela ni ku tirhisa ririmi leri ro engetela. Masungulo lama ya ni nkoka swinene loko vadyondzi va sungula ku hlaya no tsala hi ririmi lerintshwa. Ku yingisela switori I xiphemu xin'wana xa masungulo yo dyondza ku hlaya no tsala. Vadyondzi va dyondza ndlela leyi switori swi vumbisiwaka xiswona. Vutivi lebyi vumbaka masungulo ya ku hlaya ni ku tsala byi vitaniwa 'litheresi ya ntangunuko' (*emergent literacy*).

Ku na tindlela tin'wana leti vadyondzi va ti tirhisaka ku kurisa ntangunuko wa Litheresi eka ririmi ro engetela, xik. hi ku:

- Vona mimfungho leyi nga eka mbangu i vi va vona ni ku twisisa leswaku yi yimele nchumu wo karhi;
- Tirhisa swin'wana swa ncino na tinsimu leswi swi endlaka leswaku va tlanga hi ririmi, leswi swi pfunetaka ku dyondza ni ku va ni vutivi bya mimpfumawulo yo hambana ya ririmi lerintshwa;
- Ringeta ku hlaya no tsala hi ku tirhisa ririmi lerintshwa hambileswi matsalelo ya vona ya langutekaka ya nga sasekangi. Hambi swi ri tano, vadyondzi va fanele ku kuceteriwa no hlohloteriwa ku tsala.

Vadyondzi va fanele va hlaya tibuku to tala ta swifaniso leti nga ni tikhepuxini to olova.

Ku yisa emahlweni - Giredi ya 2

Loko vadyondzi vo kala va swi kota ku hlaya no tsala hi ririmi ra le kaya, va ta kota ku tirhisa vuswikoti bya Literesi leyi ku hlaya no tsala ririmi lerintshwa. Vuswikoti byo hundzisela vutshila lebyi byi simekiwile eka vutivi bya bya vona bya ririmi ro engetela, ngopfu-ngopfu vutivi bya vona bya ntivo-marito na vuvulavuri.

Xikombiso:

- Vana va nga ha kota ku hlaya swivulwa leswi landzelaka ku suka eka switori hi tindzimi ta le kaya (xik. Xitsonga): 'Magezi u tlula fense. i yikulu swinene'.
- Va nga ha va va kota ku hlaya swivulwa leswi landzelaka swo huma eka xitori xa ririmi ra le kaya (xik. Dedeya u xava bokisi. I rikulu swinene). N'wana loyi a hlanganaka na swivulwa swo fana na leswi eka ririmi ra yena lerintshwa (xik. Xinghezi) a nga tirhisa vutivi bya yena bya rito ro tsariwa na bya mimpfumawulo ku twarisa marito yo fana na "Dedeya buys a box. It is very big".
- Hambileswi maletere lamanyingi ya yimelaka mpfumawulo wo fana, man'wana ya hambanile. Xa nkoka hileswaku marito 'xava', 'bokisi', 'rikulu' ya fanele ya landza vuvulavuri "xiaki" "ri xi yimele" "bokisi".

Hi ntiyiso vana va va se va dyondzile eka ririmi ra vona ra le kaya ku tirhisa mimpfapfarhuto ya swifaniso ku lavisisa nhlamuselo ya marito. Hi ndlela leyi va tirhisa vutivi bya ririmi ra le kaya kambe va fanele va twisisa swivumbeko swo ka swi nga fani na swin'wana swa ririmi ro engetela.

Ku hlohlotela nkuriso wa vuswikoti

Vadyondzi va ta yisa emahlweni ku kurisa vuswikoti byo vulavula no yingisela. Va fanele va swi kota ku yingisela mbulavulo wo leha lowu nga na marito mantshwa yo hambana. A va kuceteriwe ku vulavula ngopfu no vutisa leswaku va ta hlamuseriwa swinene loko ya nga twisisi hi ku hetiseka. Va fanele va teka xiavo eka mbhurisano mayelana na tinhloko-mhaka leti va ti tivaka.

Ku hlukisa vuswikoti bya vona byo hlaya, vadyondzi va fanele ku hlaya tibuku to tala eka levhele/xiyimo lexi va ringaneleke. Ntivo-marito wo anama wa laveka. Vadyondzi va fanela ku sungula ku tshama na xihlamusela-marito. Ku na vuxaka lebyikulu exikarhi ka ku hlaya no tsala. Ku hlaya hi ku anama swi ta endla leswaku va kota ku tsala kahle. Eka ririmi lerintshwa ku tsala swi ta va ngopfu ka:

- Ku lebula swilo (xik. leswi va swi diroweke);
- Ku tsala minxaxamelo yo hambana-hambana;
- Ku kopunula no tsala swivulwa.

Ku tiyisisa ku humelela - Giredi ya 3

Vadyondzi va fanele va tiyisisa ku yisiwa emahlweni ka vutivi na vuswikoti byo hlaya no tsala eka ririmi lerintshwa. Va fanele va tihlayela matswala yo hambana-hambana lama vulavulaka hi swilo leswi swi nga hanyiki na leswi swi humelelaka eka xiyimo lexi nga lulamela ku hlaya na vuswikoti bya ririmi. Va fanele va yisa emahlweni nkuriso wa ntivo-marito hi ku tshama va ri ni xihlamusela-marito.

Vadyondzi va fanele va hlohloteriwa ku tsala hi ririmi ra vona lerintshwa. A va sunguli hi ku tsala marito yo olova, ku landza swivulwa swo olova, ku thya swilo mavito, kumbe ku hetisa swivulwa. Mudyondzisi u fanele a seketela ku tsala ka vadyondzi hi ku va nyika:

- ‘Tifureme’ ta swivulwa swo karhi (xik. Swakudya leswi ndzi swi rhandzaka ngopfu i...);
- ‘Tifureme’ to tsala matsalwa yo olova (xik. xiviko xo olova xa buku).

Loko vadyondzi se va kota ku tirhisa tifuremi leti hi voxe, tifuremi leti ti nga susiwa ivi va hlohloteriwa ku ku tsala handle ka nseketelo lowu. Hi fanele hi endla swihoxo. Tsundzuka: xikongomelo xa hina i ku aka vutshembi na nkala-kanakano eka vona.

Vadyondzi va ya emahlweni ni ku hlukisa vuswikoti bya vona bya ku yingisela na ku vulavula, va teka xiavo eka mbhurisano va yingisela ni ku vumba matsalwa yo leha yo hambana-hambana. Vadyondzisi va fanele ku vona leswaku vadyondzi va nyikiwa tinhloko-mhaka leti tlhonthaka miehleketo leyi nga ta aka ririmi ro engetela hi ku hetiseka.

Ku hlukisa vutivi bya ririmi-vuvulavuri na matwarisele

Vadyondzi a va fanelangi ku nyikiwa milawu ya vuvulavuri kumbe nongonoko wa ntivo-marito ku wu dyondza. Va ta dyondza vuvulavuri, ntivo-marito na matwarisele loko swi ri karhi swi tirhisiwa hi ku tshama va karhi va:

- Twa ni ku hlaya swivumbeko, marito na mimpfumawulo eka matsalwa ya nomo na yo tsariwa;
- Tsala marito lama nga tolovelekangiki eka swihlamusela-marito swa vona, va ma dyondza ni ku ma tirhisa.

Eka malembe yo sungula yo dyondza ririmi ro engetela, nhlohlotele (vuswikoti byo twisisa no kota ku vulavula hi xivindzi) wu ta va wa nkoka swinene ku tlula ku langutela mpfumaleko wa swihoxo . Ndlamuxo wa vutivi hi yona mhaka - nkulu eka vukhutazi. Muleteri u fanele ku tumbuluxela vana mbangu lowu fuweke swinene hi swa vuvulavuri eka levhele leyi vana va yi twisisaka. Ntivo wa marito wu fanele ku tirhisiwa hi masiku ni mikarhi ku tiyisisa leswi vana va swi tivaka. Mudyondzisi a nga swikota ku pfuna vana ku:

- Aka ntivo-marito hi ku jikajika eka tithopiki na minkongomelo;
- Xiyaxiya tindlela leti marito ya vumbiwaka ha tona (xik. ntsako/ku pfumala ntsako);
- Yelanisa marito lamantshwa eka lama ya yelanaka na yona eka ririmi ra le kaya.

Loko vana va zela va kota ku hlaya ni ku tsala, va nga kota ku ndlamuxa ntivo-marito hi tshamela ku tihlayela hi voxela ni ku tivumbela xibukwana xa vuhlamusela -marito ni ku tlhela va dyondza marito ya kona.

Mimbuyelelo ya Dyondzo

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku Yingisela

Mudyondzisi u kota ku yingisela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va fanele va yingisela ngopfu ririmi ro engetela leri vulavuriwaka hi rivilo leri faneleke. Lwa hi wona masungulo ya nhluvukiso wa vutshila lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va fanele ku sungula ku vulavula hi ririmi ro engetela hi ndlela yo olova. Ku vulavula ku fanele ku pfanganyisiwa na vuswikoti lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku Hlaya ni Ku Langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no languatisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya I swa nkoka eka nhluvukiso wa ririmi, ku endlela ku dyondza ku hlaya, ku tiphina na ku tiva ta misava hinkwayo. Matsalwa yo hlaya ya vumba masungulo yo pfanganisa ku dyondzisa na ku dyondza vuswikoti byin'wana bya ririmi.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku Tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Ku tsala swi yelana ngopfu na ku hlaya naswona I xitirho xa nkoka xo dyondza hi ku hingakanya kharikhulamu. Ku dyondza kahle hi ririmi ro engetela I swa nkoka loko ku ri ku vadyondzi va ta dyondza swin'wana swa Swiyenge swo dyondza hi ku tirhisa rona.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku Ehleketa no Ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vadyondzi va ta sungula ku twisisa tinongoti na ku dyondza vuswikoti na marhengu ya ku ehleketa na ku fikelela timhaka eka swiyenge leswin'wana swo dyondza. I swa nkoka leswaku vadyondzi va kota ku endla leswi hi ririmi ra vona ro engetela, loko ku ri ku va ta tirhisa ririmi leri ku dyondza swin'wana swiyenge swo dyondza.

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko Xa Ririmi Ni Matirhisele

Muydondzi u tiva mimpfumawulo, ntivo-marito na vuvulavuri bya ririmi ro engetela na ku kota ku swi tirhisa.

Vuvulavuri na ntivo-marito I switina swo aka ririmi. NTIVO-MARITO HI WONA XIKHIYA XO TIVA RIRIMI HI KU HETISEKA. Loko vadyondzi va ta fikelela swiyimo swo fana swo tiva ririmi ra le kaya na ro engetela hi ku hela ka Giredi ya 9, nhluvukiso wa ntivo-marito wu fanele wu rhangisiwa emahlweni ku sukela eka Giredi ya R ku ya emahlweni.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekka.

Switandati swa maaselese ni matsala

Xiya :

- Vadyondzisi va fanele ku lemuka leswaku a hi hinkwavo vana lava veke na nkateko wa ku nghena Giredi ya masungulo. Tikhonsepte, swikili na switirateji swa giredi R swi lava ku dyondzisiwa ni ku tiyisiwa eka giredi yo sungula.

Giredi ya R

MATSALWA

Ya nomo:

- Switori leswi tlangekaka swi seketeriwa hi ku tirhisa ninginiso wa swirho, swifaniso na swilo swa ntumbuluko ku katsa na mbuyelelo (xik. tikhorasi leti vadyondzi va nga pfunaka ku ti yimbelela)
- Swileriso swo olova Miencenyeto yo karhi ya ncino
- Swisin'wana Mintlangu (ku katsa na ya mimfuwo na mindhavuko yin'wana)

Leswi voniwaka/leswi tsariweke:

- Switori swa swifaniso ku katsa na leswi nga ni tikhepuxini to olova

Swihangalasa mahungu-nyingi:

- Minongonoko yo olova ya TV

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzisi a :

- Twisisa switori swo koma swo olova na swo tlangiwa hi ku:
  - Nghena a yimbelela khorasi eka nkarhi lowu faneleke (xik. N’wa-nhlarhu...Birimambo Manjengenja...Birimambo!);
  - Dirowa xifaniso xa xitori xo karhi. Yelanisa xitori na vutomi bya yena, mbhurusano wa yena wu endliwa hi ririmi ra le kaya;
  - Twisisa swileriso swo olova (xik. yima, famba, tana);
  - Kombisa ku xixima vadyondzi-kulobye hi ku va nyika nkarhi wo vulavula u va yingisela ni ku va hlohlotela ku vulavula ririmi ro engetela.

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi switiva hi loko mudyondzi a:

- Hlamula hi mfanelo loko a xewetiwa, loko a lela van'wana na, ku khensa vanhu. Khoma swilo enhlokweni ni ku yimbelela na ku endla swin'wana hi ncino lowu faneleke ni mavulavuleleo lamanene (xik. mpfula ya na mtho! Tho! Tho! Hi ta dya matimba, mtho! Tho! Tho!).
- Kanetana ni mavonele yo voyamela tlhelo rin'we hi ku ala ku vitaniwa hi marito lama ya kombaka ku nyefula muhlovo kumbe rimbewu (mavito ya nsele, xihlawuhlawu no venga va matiko).
- Swipimelo swo kambela.

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa leswi tsariweke eka mbangu (xik. STOP).
- Lemuka ntsalo lowu nga ka swihangalasa mahungu (xik. OMO).
- Vula mpfumawulo wa letere leri vito ra yena ri sungulaka hi wona (leswi I masungulo ya ku twisisa mimpfumawulo ya mbulavulo).
- Hlaya tibuku ta swifaniso leti tsariweke swivulwa swo olova hi ririmi o engeteriwa. Eku sunguleni ku fanele ku tsariwe rito rin'we ehansi kumbe ehenhla ka xifaniso leswi swi vumbaka ku yelana exikarhi ka ririmi ra le kaya na leri engeteriweke (xik. 'bara' na 'bar').

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Dirowa swifaniso leswi mudyondzisi a nga ta tsala mavito ya swona.
- Twisisa leswaku ku tsala ni ku dirowa i swilo swimbirhi swo hambana.
- Twisisa xikongomelo xo tsala lexi nga ni nhlamuselo - xidzi.
- Kopisa marito yo olova lama mudyondzi a mativaka ku suka eku vulavuleni. Endla matshalatshala ya ku ringeta ku tsala vito ra yena.

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa tinongoti na ntivo-marito lama yelanaka na:
  - Ku titiva (xik. Vito ra mina i...);
  - Tinomboro (xik. n'we, mbirhi);
  - Sayizi (xikulu na xitsongo);
  - Muhlovo (xik. rihlaza);
  - Kota ku vona swilo leswi fanaka;
  - (xik. a veka leswi fanaka endhawini yin'we).
- Ku kota ku vona swo yelana xik. Hi ku hlamula xikombelo xo fana na ku lerisiwa leswaku u veka mihlovo hinkwayo ya xitshopani eka ndhawu yin'we.

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NA KU TIRHISIWA KA RIRIMI.

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa matsalwa hi ku tirhisa mimpfumawulo,marito na vuvulavuri.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa xivumbeko xa swivulwa swo vutisa eka matsalwa ya nomo (xik. Yini...? Mani...? Swingani sw.sw.);
- Komba ku twisisa ka swivulwa swo olova swa nkarhi wa sweswi ni swa ku yisa emahlweni eka matsalwa ya nomo (xik. Tinyiko u rhandza xikolo, Hlengiwe wa hlaya);
- Komba ku twisisa ka swa nkoka eka matsalwa ya ndzungulo. (xik. Tana haleno; U nga tshami hansi);
- Kota ku tirhisa maendli eka matsalwa- ndzungulo (xik. Ndzi nga tlula/tsutsuma);
- Komba ku twisisa ka xivumbeko xa swivulwankaneto eka matsalwa-ndzungulo (xik. A ndzi rhandzi nyamma; Ndzi nge khidi);
- Komba ku twisisa ka vunyingi bya maviti (xik. buku/tibuku), ku katsa ni matirhisele yo ka ya nga tolovelekanga (xik. meno) eka matsalwandzungulo;
- Komba ku twisisa ka mavita-vito eka matsalwa ndzungulo (xik. Mina, Yena, yena, Wena, Hina, Vona);
- Komba ku twisisa matirhisele ya switwananisi eka matsalwa-ndzungulo (xik. endzeni, eka, ehenhla ka, kuya eka);

Gireydi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NA KU TIRHISIWA KA RIRIMI.

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa
matsalwa hi ku tirhisa
mimpfumawulo,marito na vuvulavuri.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Komba ku twisisa ka matirhisiwele ya misinya ya mahlawuri kun'we ni mabumabumeri (-kulu, -tsongo) eka matsalwa-ndzungulo;
- Ku twisisa exikarhi ka 200 na 500 wa marito lama yelanaka eka matsalwa-ndzungulo;

Mimbuyelo

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku Yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va fanele va yingisela ngopfu ririmi ro engetela leri vulavuriwaka hi rivilo leri faneleke. Lawa hi wona masungulo ya nhluvukiso wa vuswikoti lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va ta sungula ku vulavula hi vutitshembi hi ririmi ro engetela hi ndlela yo olova. Ku vulavula ku fanele ku pfanganisiwa na vuswikoti lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku Hlaya ni Ku Langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya i swa nkoka eka nhluvukiso wa ririmi, ku endlela ku dyondza ku hlaya, ku tiphina na ku tiva ta misava hinkwayo. Nakambe, ku hlaya i masungulo ya ku tsala.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku Tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Ku tsala swi yelana ngopfu na ku hlaya naswona i xitirho xa nkoka xo dyondza hi ku hingakanya kharikhulamu.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku Ehleketa ni Ku Ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vadyondzi va ta twisisa tinongoti to bohana na ku dyondza vutshila na marhengu ya ku ehleketa na ku fikelela timhaka eka swiyenge leswin'wana swo dyondza.

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko na Matirhisele ya Ririmil

Mudyondzi u tiva mimpfumawulo, ntivo-marito na vuvulavuri bya ririmi ro engetela na ku kota ku swi tirhisa.

Vuvulavuri na ntivo-marito i switina swo aka ririmi. Vutivi bya vuvulavuri na ntivo-marito hi xona xikhiya xo kota ku hlaya hi nkala-kanakano. Vuvulavuri na ntivo-marito swi fanele ku dyondzisiwa hi ku pfanganisiwa na ku hlaya, ku tsala, ku yingisela na ku vulavula.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekaka

Switandati swa maaseele na matsalwa

Xiya:

- Vadyondzisi va fanele ku lemuka leswaku a hi hinkwavo vana lava veke na nkateko wa ku nghena Giredi ya masungulo. Tikhonsepte, swikili na switirateji swa giredi R swi lava ku dyondzisiwa ni ku tiyisiwa eka giredi yo sungula.

Giredi ya 1

Matsalwa

Ya nomo:

- Switori leswi seketeriweke hi swiendlo swo tirhisa ninginiso wa swirho, swifaniso ni swilo swa ntumbuluko leswi katsaka na mbuyelelo wa marito (xik. tikhorasi)
- Switori swa xiyanimoya na swa xiteka-marito
- Swileriso na tinhlamuselo to olova
- Miencyeto yo karhi ya ncino
- Swisin'wana
- Switekatekisana na misavu

Leswi voniwaka:

- Switori swa swifaniso (ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Swithombe
- Swifaniso swa timagazini

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Switori swa swifaniso na tibuku ta swifaniso leti nga na tikhepuxini to olova
- Minongonoko ya TV (xik. Takalani Sesame)

Giredi ya 2

Matsalwa

Ya nomo:

- Mindzungulo (switori swo olova, mitsheketo ya swihari, mithseketi ya matimu)
- Switori swa le ka xiyanimoya na switori swo kandziyisiwa eka xiteka-marito
- Switori swo hlamusela leswi nga humelela khale
- Miencyeto yo karhi ya ncino
- Swisin'wana
- Swithokovetselo
- Misavu
- Swileriso swo ya swi nonon'hwa
- Tinhlamuselo to olova ta swilo
- Swiphiso swa metse hi marito

Yo tsariwa:

- Swisin'wana leswi seketeriweke hi swiendlo swo tirhisa swirho
- Tinsimu
- Swithokovetselo
- Mintlangu (xik. ya bodo)
- Minxaxameto (xik. ya swixavaxavani)
- Switori swo olova (ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Tichati to olova (xik. chati ya nkarhi ya matimu)
- Swiphiso swo olova swa marito (eka metse)
- Swileriso (xik. ku endla xihahampfuka xa phepha)
- Tinhlamuselo to olova
- Leswi voniwaka:
- Swifaniso swa magazini
- Swithombe

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Minongonoko ya TV (XIK. Takalani Sesame)
- Swinavetiso swo olova swa le ka TV

Giredi ya 3

Matsalwa

Ya nomo:

- Mindzungulo (switori, mitsheketo ya swihari na ya matimu ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Switori swa xiyanamoya na swo theyipiwa eka xiteka-marito
- Swinavetiso swa le ka xiyanamoya
- Min'wangulano na mbhurisano
- Swisin'wana swa ncino
- Swisin'wana
- Switlhokovetselo
- Mintlangu
- Misavu
- Swileriso leswi yaka swi tika
- Xiviko xa leswi humeleleke
- Nhlamuselo ya swilo
- Swiphiqo swa metse

Swo tsariwa:

- Minxaxamelo
- Swileriso
- Khalendara
- Swirhambo
- Tikhadi
- Tichati
- Girafu ya switina
- Milawu (xik. ya le xikolweni)
- Swiphazamiso swa marito
- Tibuku (ta milorho na ta ntiyiso) ku katsa na ta mimfuwo na mindhavuko yin'wana
- Swo voniwa:
  - Swifaniso swa timagazini na tinyuziphepha
  - Swithombe

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Minongonoko ya le ka TV (xik. Kideo)
- Tibuku ta mintlangu ya vana leyi va faneleke va yi tlanga
- Swinavetiso swa le ka TV
- Minongonoko ya vhidiyo na ya khomphyuta
- Tibuku ta tikhomiki

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati Swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa swihungwana swo koma swo olova hi hi ku:
  - Vulavula hi mavoko na swiendlo handle ka marito;
  - Nghena kahle lomu swi faneleke eka tikhorasi;
  - Dirowa xifaniso xa xitori;
  - Veketela swifaniso hi nongonoko lowu faneleke;
  - Nyika nhlamulo yo olova no koma ku fana na;
  - “ina” na “e-e”;
  - Hlamula swivutiso swo nonon’hwa ngopfu hi;
  - ririmi ra le kaya (xik. leswi swi yelanisaka xitori; na vutomi bya yena);
  - Lemuka matirhisele ya ririmi hi ndlela ya titlilapisi.wisisa tinhlamuselo to olova (ku yingisela nhlamuselo ya swilo, kumbe vanhu ni ku swi pimanisa ni swifaniso). wisisa swileriso swo olova swa nomo ivi a endla leswi faneleke (xik. yimisa voko, dirowa xifaniso xa munhu).Kombisa ku xixima vadyondzi-kulobye hi ku va yingiela ni ku va nyika nkarhi loko va vulavula, a va hlohlotela ku vulavula hi ririmi leri engeteriweke.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa switori swo olova hi ku:
  - Endla ntlangu hi xitori a vula marito ya swimunhuhatwa;
  - Dirowa xifaniso ivi a vula, a tsala ni ku kopisa marito yo karhi hi xona;
  - Longoloxa swifaniso a swi yelanisa na marito lama nyikaka tinhlamuselo ta swona;
  - hlamula swivutiso leswi swi hlamuriwaka hi “ina” kumbe “e-e” kumbe rito rin’we kumbe swivulwana;
  - Hlamula swivutiso leswi tikaka leswi swi lavaka nhlamuselo yo leha a karhi a tirhisa ririmi ra le kaya (xik. leswi swi yelanisaka switori na ta vutomi bya yena);
  - Lemuka mavulavulelo ya xitlilapisi (xik. Vanhwanyana va chava xikolo);
  - Vula leswi xitori xi endlaka leswaku a titwisa xiswona.
- Twisisa timhaka leti nga vikiwa a ti hlamusela hi ku landzelelana ka tona (xik. Tolo kokwana u fambile a ya ka mati. U vuyile a hlambile. A nga si vuya, u rhange a ya pfuxela vasesi).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa switori hi ku:
  - Hlamula swivutiso swa xikambela-ntwisiso (xik. a tirhisa “ina” kumbe “e-e”);
  - Vhumba leswaku ku ta humelela yini;
  - Tsundzuka ni ku hlamusela swiphemu swa xitori;
  - Tsala timhaka leti lavekaka (xik. eka chati yo olova);
  - Hlamusela matitwele ya yena hi xitori xa kona;
  - Hlamusela hi ririmi ra lekaya swilo swo yelana na swa vuxaka, swa mahanyelo ni swin’wana kwala ka xitori;
  - Lemuka mavulavulele ya titlilapisi (xik. xiyimo xa lavakulu ni lavantsongo eka mintirho ya siku na siku);
  - Komisa xitori (xik. a tatisa lomu ku kayivelaka hi ku longoloxa swinene swivulwa leswi swi nga hlanghlanganisiwa va lulamisa lomu ku nga hoxeka);
- Twisisa leswi humeleleke (xik. Xikolo xa hina xi winile hi Sonto. Hi howise ku sungula).
- Twisisa mahlamuselele hi ku tsala timhaka leti faneleke (xik. a tatisa eka chati).
- Twisisa swileriso swa nongonoko wo karhi (xik. leswaku ntlangu wu tlangisiwa ku yini).

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlamula swivutiso swo olova hi rito rin'we kumbe swivulwana swa ntolovelo (xik. Hi pfukile. Vito ra mina...).
- Hlamula hi mfanelo loko a xewetiwa, a leriwa, a kombela swo karhi swo karhi no khensa vanhu.
- Hlamusela hi ku olova loko a nyikiwe fureme yo vulavula (xik. Ndzi rhandza/A ndzi rhandzi).
- Bela enhlokweni swisin'wana na ncino wa swona ni mavulelo ya kona.
- Vula marito lama a ma tivaka hi mfanelo.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vutisa leswaku a twisisa (xik. A ndzi twisisi, ndzi kombela mi vula nakambe).
- Kombisa xichavo na ku titsongahata (xik. ‘Ndzi kombela’... ‘na inkomu’) ni ku twisisa leswaku marito yo komba ku xixima ya hambana ku ya hi tindzimi (xik. Manana, Buti, Mrs Smith).
- Hlamula hi mfanelo swivutiso swo olova.
- Bula hi swifaniso na leswi nga dirowiwa.
- Endla swikombelo no vula timhaka to olova (xik. Ndzi kombela u ndzi nyiketa xipele xexo; Ndzi twa ndlala).
- Nyika swileriso swo olova.
- Bela enhlokweni ni ku yimbelela swisin’wana, mincino na swithokovetselo swo olova.
- Kota mavulele lamanene ya marito loko a hlaya, xikombiso:
  - A hambanisa exikarhi ka mimpfumawulo ya asipirexini na yo kala asipirexini tani hi [p] na [ph.]

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi ta swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vutisa leswaku a hlamuseriwa leswi a nga swi twisisiki kahle (xik. Mi nga ndzi hlamusela nakambe xana?).
- Hlamusela swivutiso hi ku tirhisa marito na swivulwa-hava.
- Vulavula hi xifaniso kumbe leswi va nga swi dirowa.
- Encenyeta xisin’wana xa ncino, xithokovetselo kumbe risimu.
- Tekela enhlokweni matwarisele ni thoni tani hi xiphemu xa mbulavulo (xik. a tirhisa kahle ncino na ntikiso wa ririmi leri engeteriweke).
- Teka xiavo eka mbhurisano wa nhloko-mhaka leyi a yi tivaka.
- Kombisa maxewetele lamanene ku ya hi mfuwo (xik. marito lama kombisaka xichavo na ku titsongahata ya hambana ku ya hi tindzimi leto hambana).
- Hlamusela endlelo ro karhi (xik. ku tilulamisela ku ya emahlweni).
- Nyika swileriso.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa swifaniso ku twisisa leswi tsariweke, a:
  - Twisisa xitori xa swifaniso (xik. Hi ku hlawula xifaniso lexi nga fambelaniki na swin'wana);
  - Komba ku lemuka mavulavulelo ya titlilapisi (xik. Vavanuna na vavasati eka mintirho ya siku na siku);
  - Yelanisa mavito na swifaniso swa wona (xik. ku tirhisa marito yo tsariwa ku lebula swifaniso);
  - Tirhisa mimpfapfarhuto ku twisisa tikhepuxini to olova eka tibuku ta switori);
  - Lemuka no twisisa leswi tsariweke eka mbangu (xik. STOP.) na le ka swihangalasa-mahungu (xik. OMO);
  - Yelanisa marito na swifaniso kumbe swilo swo karhi hi ku damarheta marito eka swilo leswi ya;
  - vulaka swona ivi a sungula hi leswi swi nga na mavito yo yelana ni lama ya ririmi ro engetela (xik. xikero, buku);
  - Landelela swileriso swa rito rin'we eka xikombakombani (xik. tlula; yima; n'wayitela);
  - Hlaya tibuku to tala ta swifaniso leti nga na khepuxini ya rito kumbe mambirhi yo olova.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3

ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa ku lemuka mavulavulele ya titlilapisi (xik. swikhumukani na vampheheleni na mintirho ya vona).
- Fananisa swifaniso kumbe swithombe.
- Twisisa matsalwa hi ku tirhisa buku leyikulu na mudyondzisi, a:
  - Hlaya nhloko-mhaka;
  - Vhumba leswaku buku yi vulavula hi yini hi ku hlaya nhloko-mhaka;
  - Hlamula swivutiso mayelana na xitori;
  - Rungula xitori nakambe;
  - Hlamusela swa vuxaka kumbe mahanyelo ni matikhomelo ya swimunhuhatwa eka xitori hi ku tirhisa ririmi rale kaya;
  - Hlamusela matitwele ya wena mayelana na xitori a tirhisa ririmi ro engetela lomu swi kotekaka.
- A hlaya hi yexe ku endlela ku kuma mahungu ni ku titsakisa (hi ta matlangele ya ntlangu):
  - A hlaya no landzelela swileriso (hi matlangele ya ntlangu);
  - A hlaya tibuku ta fikixini na toka tinga ri ta fikixini hi ku tihlawulela hi yexe;
  - A byela mudyondzi -kuloni hi ta buku leyi a nga yi hlaya;
  - A kota ku hambanisa fikixini eka tibuku leti nga riki fikixini;
  - A kota ku hlaya tinhlamuselo (xik. hi ta maendlele ya phepha);
  - A hlaya switlhokovetselo ni mincino.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahleni.

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- A kombisavutivi lebyi a byi kumeke eka ku hlaya hi marito ya le xikarhi ka 250 na 500 wa marito yo yelana - vadyondzi lava nga ta dyondza swiyenga swo dyondza va kongomisa eka ririmi ro engetela, va fanele ku kongomisa eka ntlhanu wa mazana.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- A kombisa.vutivi lebyi a byi kumeke eka ku hlaya hi marito ya le xikarhi ka 700 na 1500 wa marito yo yelana - vadyondzi lava nga ta dyondza swiyenga swo dyondza va kongomisa eka ririmi ro engetela, va fanele ku kongomisa eka 1500.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala swilo swo hambana kun'we ni matsalwa yo ehleketelela hi swikongomelo swo karhi

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- kopa marito yo yelana ni swivulwa swo koma mavito ya swona eka xifaniso xin'wana na xin'wana).
- Tirhisa marito yo olova no toloveleka ku hetisa swivulwa.
- 'Mpfapfarhuto' (xik. Vito ra mina i).
- Tsala nongoloko ni mavito (xik. Eka vanghana).

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku hlawula no kopisa timhaka - nkulu ku kongoma swinene xifaniso lexi ku vuriwaka xona.
- Tsala mhaka - nkulu ya xifaniso.
- Hetisa swivulwa hi ku enghenisa marito lama kayivelaka.
- Tsala swivulwa hi ku tirhisa xikeletoni.
- Hlanganisela swivulwa hi ndlela yo hlawuleka a tlhela a swi kopa.
- Tirhisa swihikahato - ku sungula hi maletere lamakulu ni tihiko lomu swi nga fanela.
- Tirhisa vutivi bya timofimi ku tsala marito hi ndlela leyi amukelekaka.
- Tsala marito lama fanaka hi ndlela yo amukeleka ku suka eku tsundzukeni.
- Hlawula no lulamisa swihoxo swa matsalele eka marito yo yelana.
- Tsala marito yo yelana ku suka eka mbitanelo.
- Tsala marito hi ku landzelelana ka wona (xik. Eka xibukwana xo rhendzeleka na xona).
- Tsala tinhloko-mhaka ta minongoloko (xik. Swiharhi: mbyana, homu, nyimpfu).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Titsalela marito ya yena n'wini ku fana no thya.
- Nghenisa marito eka xibukwana xo tshama na xona exikhwameni.
- Tsala marito yo fana hi ndlela leyi amukelekaka.
- Tsala minongoloko ni ku yi nyika mavito (xik. Switsotswana: vusokoti , tinyoxi, maphaphatani).
- Tsala swivulwa hi ku tirhisa xikeletoni (xik. Ndzi nga)
- Tsala swivulwa swa yena swi ri hava swikeletoni, xik. Ku humesa ku titwa ni mavonele.
- Tirhisa swihikahato - tikhoma, swivutiso, ni ma hlamari.
- Longoloxa no kopa swivulwa ku vumba ndzimana.
- Tsala xitsariwa xo koma tani hi khadi ra maxewetele.
- Kuma nseketelo kutani a tsala mbhurisano wo koma.
- Tirhisa xiketoni ku tsala mpfapfarhuto (xik. Tolo, ndzi ... kutani ndzi ...).

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa tinongoti na ntivo-marito lama yelanaka na:
  - Ku titiva (xik. Vito ra mina i...);
  - Tinomboro (xik. n'we, mbirhi);
  - Sayizi (xikulu na xitsongo);
  - Muhlovo (xik. rihlaza);
  - Kota ku vona swilo leswi fanaka; (xik. a veka leswi fanaka endhawini yin'we).

- Tirhisa ririmi ku ehleketa:
  - Hlawula swo fana ni swoka swi nga fani xik.
  - (Veka swibokisani hinkwaswo eka ndhawu yin'we, hlawula xin'we lexi hambaneke na leswin'wana);
  - Hlawula swiphemu ku suka eka hinkwaswo (xik. Swirho swa xikandza, swirho swa mirhi);
  - Hambanisa swilo (xik. Veka swilo endzeni ka pulastiki, kasi eka yin'wana u hoxa timhandzi);
  - Longoloxa swilo xik. Ku suka eka vukulu ku ya eka vutsongo.

- Hlawula swilo hi ku olova ku suka eka leswi swi hlamuseriwaka (xik. Mina ndzi xiharhi. Ndzi ni mune wa milenge. Ndzi ni nhamu yo leha. Ndzi ni timhondzo timbirhi letitsongo. Mina ndzi mani ?).

- Kandziyisa mahungu eka chati u tirhisa tigwaju na swihambani, kumbe i ku pfumela kumbe u kaneta.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa tinongoti na ntivo-marito lama yelanaka na:
  - Ku titiva (xik. Vito ra mina i...);
  - Tinomboro (xik. n'we, mbirhi);
  - Sayizi (xikulu na xitsongo);
  - Muhlovo (xik. rihlaza);
  - Kota ku vona swilo leswi fanaka (xik. a veka leswi fanaka endhawini yin'we).
- Tirhisa ririmi ku ehleketa:
  - Hlawula swo fana ni swoka swi nga fani xik.
  - Veka swibokisana hinkwaswo eka ndhawu yin'we, hlawula xin'we lexi hambaneke na leswin'wana;
  - Hlawula swiphemu ku suka eka hinkwaswo (xik. Swirho swa xikandza , swirho swa mirhi);
  - Hambanisa swilo (xik. Veka swilo endzeni ka pulastiki, kasi eka yin'wana u hoxa timhandzi);
  - Longoloxa swilo xik. Ku suka eka vulehi ku ya eka vukomi.
- Tirha hi chati: Tata chati xik. Thayimithebulu ya migingiriko ya siku na siku:
  - Endla ndzavisiso wo koma (xik. Hi swakudya leswi tsakeriwaka ngopfu) ivi u tsala eka chati kumbe girafu ya ba;
  - Tiendlele xikomba nkarhi xa wena lexi kombaka masiku ni leswi nga humelela (matimu ya munhu).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa tinongoti na ntivo-marito lama yelanaka na:
  - Ku titiva (xik. Vito ra mina i...);
  - Tinomboro (xik. n'we, mbirhi);
  - Sayizi (xikulu na xitsongo);
  - Muhlovo (xik. rihlaza);
  - Kota ku vona swilo leswi fanaka (xik. a veka leswi fanaka endhawini yin'we).
- Tirhisa ririmi ku ehleketa:
  - Hlawula swo fana ni swoka swi nga fani xik;
  - Veka swibokisana hinkwaswo eka ndhawu yin'we, ivi u hlawula xin'we lexi hambaneke na leswin'wana;
  - Hlawula swiphemu ku suka eka hinkwaswo (xik. Swirho swa xikandza, swirho swa mirhi);
  - Hambanisa swilo (xik. Veka swilo endzeni ka pulastiki, kasi eka yin'wana u hoxa timhandzi);
  - Burisanani no lulamisa swiphiqu. xik. Hi nga endla yini leswaku mbangu wa hina wu tshama wu basile.
- Hlengelela no kandziyisa mahungu hi tindlela to hambana -hambana:
  - Endla ndzavisiso wo olova (xik. Wa matele ya vana exikolweni - hi thekisi, hi bazi, hi movha, hi bayinsikiri kumbe hi milenge);
  - Kandziyisa mahungu hi tindlela to hambana (xik. Tafula, chati, dayagiramu ' na girafu ya ba);

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa no tirhisa ririmi ra ximetse (xik. Ku ada, ku susa).

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Twisisa no tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo mayelana na metse:
  - Yingisela, hlaya no ololoxa swiphiqo swa metse;
- Hlayisa dikixinari ya le xikhwameni.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyonzi a:

- Hundzisela mahungu ku suka modi yin'wana ku ya eka yin'wana:
  - Yingisela mimbulavulo yo koma ni ku tata chati hi mahungu.
- (Hlayisa dikixinari ya le xikhwameni no tirhisa dikixinari ya vana (loko swikoteka, ha timbirh, ya tindzimi timbirhi ni ya ririmi rin'we).

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo ririmi eka ririmi ro engetela

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku twisisa xivumbeko xa swivulwa swo vutisa eka matsalwa ya nomo (xik. Yini? Mani? Swingani sw.sw).
- Ku twisisa ka swivulwa swo olova swa nkarhi wa sweswi ni swa ku yisa emahlweni eka matsalwa ya nomo (xik. Tinyiko u rhandza xikolo, Hlengiwe wa hlaya).
- Komba ku twisisa ka swa nkoka eka matsalwa ya ndzungulo (xik. Tana haleno; U nga tshami hansi).
- Kota ku tirhisa maendli eka matsalwa-ndzungulo (xik. Ndzi nga tlula/tsutsuma).
- Komba ku twisisa ka xivumbeko xa swivulwa-nkaneto eka matsalwa-ndzungulo (xik. A ndzi rhandzi nyamma; Ndzi nge khidi).
- Komba ku twisisa ka vuningi bya maviti (xik. buku/tibuku), ku katsa ni matirhisele yo ka ya nga tolovelekanga (xik. meno) eka matsalwa-ndzungulo.
- Komba ku twisisa ka mavita-vito eka matsalwa-ndzungulo (xik. Mina, Yena, yena, Wena, Hina , Vona).
- Komba ku twisisa matirhisele ya switwananisi eka matsalwa-ndzungulo (xik. endzeni, eka, ehenhla ka, kuya eka).

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku twisisa xivumbeko xa swivulwa swo vutisa eka matsalwa ya nomo (xik. Yini? Mani? Swingani sw.sw.).
- Ku twisisa no tirhisa swivulwa swo olova swa nkarhi wa sweswi ni swa ku yisa emahlweni eka matsalwa ya nomo (xik. Tolo Tinyiku a vona thelevhixini.).
- Komba ku twisisa ka swa nkoaka eka matsalwa ya ndzungulo (xik. Tana haleno; U nga tshami hansi).
- Kota ku tirhisa maendli eka matsalwa-ndzungulo (xik. Ndzi nga tlula/tsutsuma).
- Komba ku twisisa ka xivumbeko xa swivulwa-nkaneto eka matsalwa-ndzungulo (xik. A ndzi rhandzi nyamma; Ndzi nge khidi).
- Komba ku twisisa ka vunyingi bya maviti (xik. buku/tibuku), ku katsa ni matirhisisele yo ka ya nga tolovelekanga (xik.meno) eka matsalwa-ndzungulo.
- Komba ku twisisa ka mavita-vito eka matsalwa-ndzungulo (xik. Mina, Yena, yena, Wena, Hina, Vona).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku twisisa xivumbeko xa swivulwa swo vutisa eka matsalwa ya nomo (xik. Yini...? Mani...? Swingani sw.sw.)
- Ku twisisa no tirhisa swivulwa swo olova swa nkarhi lowu taka (xik. Yi ta na mundzuku, Ndzi ta ku vona mundzuku).
- Komba ku twisisa ka swa nkoaka eka matsalwa ya ndzungulo (xik. Tana haleno; U nga tshami hansi).
- Kota ku tirhisa maendli eka matsalwa-ndzungulo (xik. Ndzi nga tlula/tsutsuma).
- Komba ku twisisa ka xivumbeko xa swivulwa-nkaneto eka matsalwa-ndzungulo (xik. A ndzi rhandzi nyama; Ndzi nge khidi).
- Komba ku twisisa ka vunyingi bya maviti (xik. buku/tibuku), ku katsa ni matirhisisele yo ka ya nga tolovelekanga (xik. meno) eka matsalwa-ndzungulo.
- Komba ku twisisa ka mavita-vito eka matsalwa-ndzungulo (xik. Mina, Yena, Wena, Hina , Vona).

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa
mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo
ririmi eka ririmi ro engetela

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa ka matirhisele ya misinya ya mahlawuri kun'we ni mabumabumeri (-kulu, -tsongo) eka matsalwa-ndzungulo.
- Ku twisisa exikarhi ka 200 na 500 wa marito lama yelanaka eka matsalwa-ndzungulo.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa matirhisele ya switwananisi eka matsalwa-ndzungulo (xik. endzeni, eka, ehenhla ka, kuya eka).
- Komba ku twisisa ka matirhisele ya misinya ya mahlawuri kun'we ni mabumabumeri (-kulu, -tsongo) eka matsalwa-ndzungulo.
- Ku twisisa exikarhi ka 200 na 500 wa marito lama yelanaka eka matsalwa-ndzungulo.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Komba ku twisisa matirhisele ya switwananisi eka matsalwa-ndzungulo (xik. endzeni, eka, ehenhla ka, kuya eka).
- Komba ku twisisa ka matirhisele ya misinya ya mahlawuri kun'we ni mabumabumeri (-kulu, -tsongo) eka matsalwa-ndzungulo.
- Ku twisisa exikarhi ka 200 na 500 wa marito lama yelanaka eka matsalwa-ndzungulo.

CHAPTARA YA VUNHARHU FEYISI YA LE XIKARHI (GIREDI 4-6)

Manghenelo

Eka Xiyimo xo Rhanga vadyondzi va ve ni manghenelo yo fuwa eka ririmi ro engetela. Va ta twisisa marito yo tala na swivumbeko swin'wana hambileswi va nga vaka va nga dyondzisiwanga swona hi ku hetiseka. Va fanele se va akile vutitshembi, ku tiphina ni ku vulavula hi ku olova handle ko tilumaluma hi ririmi leri ro engetela.

Xipakanisi

Eka Tigireyidi ta 4-6 vadyondzi va ta sungula ku:

- Tekela marito na swihlubi swa ntivo-mbulavulo enhlokweni leswi va swi tivaka ku suka eka Xiyimo xo Rhanga;
- Valanga ndlela leyi ririmi ro engetela ri tirhisaka xiswona ivi va teka vutilemukeri byo fambisa matirhelo lama;
- Tirhisa vutivi lebyi kulaka ku kambisisa matirhiselo ya vona ya ririmi, ngopfu-ngopfu loko va tsala.

Ku dyondza hi katsongo-tsongo

Tsundzuka: ririmi ri dyondziwa hi ku nonoka na hi katsongo-tsongo. Hambiloko ntivo-marito na vuvulavuri swi nga nyikiwa nkarhi wo tala, ku tirhisa marito na swiphemu swin'wana swa ririmi handle ka swihoxo swi ta teka nkarhi wo leha. A swi bohi leswaku vadyondzi va fanele ku tiva xiphemu xo karhi hi ku hetiseka ku ri kona va nga ta ya eka xin'wana. Va ha ta endla swihoxo swo tala naswona hi sweswi swi endlekisaka xiswona loko munhu a dyondza ririmi ro engetela. Hambi swi ri tano, va ta ya va ri karhi va twisisa ku antswa leswi ririmi ra vumbirhi ri tirhisaka xiswona ivi va tshinelela matirhisele lama kalaka swihoxo.

Eka Xiyimo xa masungulo, vadyondzi va fanele se va ri vahlayi lava nga ni vutitshembi eka ririmi ra le kaya na lero engetela. Va fanele se va tivisaniwile ni tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa ya vana. Eka tigireyidi ta 4, 5 na 6 va ta tirhisa masungulo lama ku va vatsari lava nga ni vutitshembi.

Ku seketeriwa hi vukheta eka ku tsala

Ku tsala eka xiyimo lexi swi fanele ku seketeriwa ni ku leteriwa hi vukheta. Eku sunguleni mudyondzisi a nga nyika nseketelo hi ku tirhisa tifureme na timodlele/swikombiso swa matsalwa yo karhi (xik. xitlhokovetselo xo olova, xiviko). Loko vadyondzi va ya va ri karhi va tolovela tsalwa (xik. leswi ri vumbisiwaka xiswona, muxaka wa ririmi leri tirhisiwaka), vadyondzi va ta ringeta ku titsalela muxaka wo fana na lowu hi voxe.

Tani hi ku dyondza ku vulavula ririmi ro engetela, maendlelo yo dyondza ku hlaya ni ku tsala na wona ya nanayila. Vadyondzi va dyondza hi ku ringetela; va ringeta, swi tsandza; va tlhela va ringeta swi za swi lungha. Va fanele va tshama va ri karhi va nyikiwa vuyelo bya ntirho wa vona na ku khutaziwa ku va pfuneta ku

Tsundzuka: hambileswi Mbuyelo wo dyondza wun'wana ni wun'wana wu nga ni vuswikoti byo karhi na ku pakanisa kumbe ku kongomisa ko karhi, yi fanela yi pfanganisiwa hi minkarhi hinkwayo eka nongonoko wo dyondza.

Tirhisa ririmi ra mudyondzi ra le kaya

Eka feyisi ya le xikarhi vana va fanele ku khutaziwa ku vulavula hi ririmi ro engetela lomu swi faneleke hi mikarhi leyi averiweke tiklasi hi ku kongomisa eka dyondzo yo karhi. Leswi ii swa nkoka hikuva va fanele ku tolovetiwa eka swilo, ku hlanganisiwa ni van'wana ni ku kota ku tiendlela nhlamuselo hi leswi swi nga emahlweni ka vona, leswi va fanele ku swi endla hi ririmi ro engetelela. Hambiswiritano vadyondzi va ta va na nkarhi wa ku pfa va tirhisa ririmi ra le kaya. Xikombiso, vana va ta pfa va ncica-cica tindzimi eku vulavuleni ka vona loko va ri karhi va bula hi ta mahanyele ni ku pimanisa vuvulavuri bya tindzimi ta le kaya na tindzimi to engetela. (xik. switwananisi i marito yo hambana eka Xinghezi na Xibunu kambe swi ri ntlawa wun'we ni xiphemu xa ririmi xa mofoloji ya marito eka tindzimi ta xintima: xik. etafuleni).

Mimbuyelo

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku Yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va fanele va yingisela ngopfu ririmi ro engetela leri vulavuriwaka hi rivilo leri faneleke. Lawa hi wona masungulo ya nhluvukiso wa vuswikoti lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va ta sungula ku vulavula hi vutitshembi hi ririmi ro engetela hi ndlela yo olova. Ku vulavula ku fanele ku pfanganisiwa na vuswikoti lebyin'wana hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku Hlaya ni Ku Langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya i swa nkoka eka nhluvukiso wa ririmi, ku endlela ku dyondza ku hlaya, ku tiphina na ku tiva ta misava hinkwayo. Nakambe, ku hlaya i masungulo ya ku tsala.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku Tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Ku tsala swi yelana ngopfu na ku hlaya naswona i xitirho xa nkoka xo dyondza hi ku hingakanya kharikhulamu.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku Ehleketa ni Ku Ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vadyondzi va ta twisisa tinongoti to bohana na ku dyondza vutshila na marhengu ya ku ehleketa na ku fikelela timhaka eka swiyenge leswin'wana swo dyondza.

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko na Matirhisele ya Ririmil

Mudyondzi u tiva mimpfumawulo, ntivo-marito na vuvulavuri bya ririmi ro engetela na ku kota ku swi tirhisa.

Vuvulavuri na ntivo-marito i switina swo aka ririmi. Vutivi bya vuvulavuri na ntivo-marito hi xona xikhiya xo kota ku hlaya hi nkala-kanakano. Vuvulavuri na ntivo-marito swi fanele ku dyondzisiwa hi ku pfanganisiwa na ku hlaya, ku tsala, ku yingisela na ku vulavula.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekaka

Switandati swa maaseele na matsalwa

Xiya:

- Vadyondzisi va fanele ku lemuka leswaku a hi hinkwavo vana lava veke na nkateko wa ku nghena Giredi ya masungulo. Tikhonsepte, swikili na switirateji swa giredi R swi lava ku dyondzisiwa ni ku tiyisisiwa eka giredi yo sungula.

Giredi ya 4

Matsalwa

Ya nomo:

- Switori leswi seketeriweke hi swiendlo swo tirhisa ninginiso wa swirho, swifaniso ni swilo swa ntumbuluko leswi katsaka na mbuyelelo wa marito (xik. tikhorasi)
- Switori swa xiyanimoya na swa xiteka-marito
- Swileriso na tinhlamuselo to olova
- Miencenyeto yo karhi ya ncino
- Swisin'wana
- Switekatekisana na misavu

Leswi voniwaka:

- Switori swa swifaniso (ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Swithombe
- Swifaniso swa timagazini

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Switori swa swifaniso na tibuku ta swifaniso leti nga na tikhepuxini to olova
- Minongonoko ya TV (xik. Takalani Sesame)

Giredi ya 5

Matsalwa

Ya nomo:

- Mindzungulo (switori swo olova, mitsheketo ya swihari, mithseketi ya matimu)
- Switori swa le ka xiyanimoya na switori swo kandziyisiwa eka xiteka-marito
- Switori swo hlamusela leswi nga humelela khale
- Miencenyeto yo karhi ya ncino
- Swisin'wana
- Swithokovetselo
- Misavu
- Swileriso swo ya swi nonon'hwa
- Tinhlamuselo to olova ta swilo
- Swiphigo swa metse hi marito

Yo tsariwa:

- Swisin'wana leswi seketeriweke hi swiendlo swo tirhisa swirho
- Tinsimu
- Swithokovetselo
- Mintlangu (xik. ya bodo)
- Minxaxameto (xik. ya swixavaxavani)
- Switori swo olova (ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Tichati to olova (xik. chati ya nkarhi ya matimu)
- Swiphigo swo olova swa marito (eka metse)
- Swileriso (xik. ku endla xihahampfuka xa phepha)
- Tinhlamuselo to olova
- Leswi voniwaka:
- Swifaniso swa magazini
- Swithombe

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Minongonoko ya TV (XIK. Takalani Sesame)
- Swinavetiso swo olova swa le ka TV

Giredi ya 6

Matsalwa

Ya nomo:

- Mindzungulo (switori, mitsheketo ya swihari na ya matimu ku katsa na swa mimfuwo na mindhavuko yin'wana)
- Switori swa xiyanamoya na swo theyipiwa eka xiteka-marito
- Swinavetiso swa le ka xiyanamoya
- Min'wangulano na mbhurisano
- Swisin'wana swa ncino
- Swisin'wana
- Switlhokovetselo
- Mintlangu
- Misavu
- Swileriso leswi yaka swi tika
- Xiviko xa leswi humeleleke
- Nhlamuselo ya swilo
- Swiphiko swa metse

Swo tsariwa:

- Minxaxamelo
- Swileriso
- Khalendara
- Swirhambo
- Tikhadi
- Tichati
- Girafu ya switina
- Milawu (xik. ya le xikolweni)
- Swiphazamiso swa marito
- Tibuku (ta milorho na ta ntiyiso) ku katsa na ta mimfuwo na mindhavuko yin'wana
- Swo voniwa:
  - Swifaniso swa timagazini na tinyuziphepha
  - Swithombe

Swihangalasa-mahungunyngi:

- Minongonoko ya le ka TV (xik. Kideo)
- Tibuku ta mintlangu ya vana leyi va faneleke va yi tlanga
- Swinavetiso swa le ka TV
- Minongonoko ya vhidiyo na ya khomphyuta
- Tibuku ta tikhomiki

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa switori (leswi vadyondzi va byeriwaka kumbe ku hlayeriwa):
  - Hlamula swivutiso swo kongomisa n;
  - Vhumba leswaku ku ta humelela yini endzhaku ka swo karhi;
  - Hlamula hi yexe;
  - Bula hi timhaka ta vurixak na mahanyelo ya vanhuxika, xik. Laha swin'wana swi lulameke kumbe ku pfumala ringhohe. (cinca ka ririmi exikarhi ka ku vulavula loko swi fanerile.);
  - Hlamusela xitori nakambe hi nandzelelano wa timhaka;
  - Katsakanya xitori hi ku seketeriwa hi mudyondzisi.

- Twisisa swileriso swa nomo, ku lerisiwa ndlela na ku hlamusela:
  - Twisisa swileriso, a hlamula hi ku endla kunene (xik. ku endla nchumu wo karhi);
  - Twisisa swileriso swo olova swa nomo hi ku landzelela ndlela ni ku kota ku lava ndhawu eka mepe kumbe pulani.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa switori (leswi vadyondzi va byeriwaka kumbe ku hlayeriwa):
  - Hlamula swivutiso swo kongomisa;
  - Hlamula hi ku endla;
  - Tekela enhlokweni timhaka leti; faneleke (xik. ku lebula dayagiramu yo olova);
  - Bula hi timhaka ta vurixaka na mahanyelo ya vanhuxika, xik Xana dyondzo ya xitori lexi ya tirha eka swiyimo hinkwaswo ke? (cinca ka ririmi exikarhi ka ku vulavula loko swi fanerile.);
  - Nyika miehlaketo yin'wana mayelana na mahetiselo ya xitori (cinca ka ririmi exikarhi ka ku vulavula loko swi fanerile.);
  - Hlamusela xitori nakambe hi nandzelelano wa timhaka;
  - Katsakanya xitori hi ku seketeriwa;
- Twisisa swileriso swa nomo, ku lerisiwa ndlela na ku hlamusela:
  - Twisisa nandzelelano wa swileriso a hlamula hi ku endla kunene (xik. ku landzelela swileriso swo endla xintirhwana xa le tllasini);
  - Twisisa swileriso swo olova swa nomo hi ku landzelela ndlela ni ku kota ku lava ndhawu eka mepe kumbe pulani.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa switori (leswi vadyondzi va byeriwaka kumbe ku hlayeriwa):
  - Hlamula swivutiso swo kongomisa;
  - Hlamula hi ku endla;
  - Lemuka timhaka leti kongomeke (xik. leswi nga tsariwaka eka chati);
  - A yelanisa xitori na swa vutomi bya yena;
  - Bula hi timhaka ta vurixaka na mahanyelo ya vanhu, hi ku ehleketisisa xik xana nghwzi I munhu wa muxaka wa njhani? U tlanga njhani? U kombisiwile hi ndlela ya ntiyiso ke? (cinca ka ririmi exikarhi ka ku vulavula loko swi fanerile.);
  - Nyika miehlaketo yin'wana mayelana na mahetiselo ya xitori (cinca ka ririmi exikarhi ka ku vulavula loko swi fanerile.);
  - Hlamusela xitori;
  - Katsakanya xitori;
- Twisisa swileriso swa nomo, ku lerisiwa ndlela na ku hlamusela:
  - Twisisa nandzelelano wa swileriso swo tikanyana, a hlamula hi ku endla kunene (xik. ku landzelela swileriso swo endla endla xiprimente xa sayense tllasini);
  - Twisisa swileriso swo olova swa nomo hi ku swi tsala ehansi, a swi landzelela emepeni.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 1 ku ya mahlweni

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa tinhlamuselo ta nomo hi ku:
  - Lemuka vanhu, swilo kumbe tindhawu;
  - Lebula tidayagiramu.

- Twisisa leswi humeleleke khale, a:
  - Hlamula swivutiso hi ku vula leswaku ku humelele yini ro sungula, ra vumbirhi, sweswo-sweswo.

- Xixima vadyondzi van'wana hi ku va:
  - Nyika nkarhi wo vulavula;
  - Yingisela;
  - Hlohlotela ku ringeta ku vulavula ririmi ro engetela.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa tinhlamuselo ta nomo hi ku:
  - Lemuka vanhu, swilo kumbe tindhawu;
  - Lebula tidayagiramu;
  - Tekela vuxokoxoko lebyi faneleke (xik. eka chati).
- Twisisa leswi humeleleke khale, a:
  - Hlamula swivutiso hi ku vula leswaku ku humelele yini ro sungula, ra vumbirhi, sweswo-sweswo;
  - Kota ku hlamusela nakambe leswi humeleleke.
- Xixima vadyondzi van'wana hi ku va:
  - Nyika nkarhi wo vulavula;
  - Yingisela.na ku va hlohlotela ku ringeta ku vulavula ririmi ro engetela;
  - Hlohlotela swirho swin'wana swa ntlawa ku seketela vadyondzi kulobye.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa tinhlamuselo ta nomo hi ku:
  - Lemuka vanhu, swilo kumbe tindhawu;
  - Lebula tidayagiramu;
  - Tekela vuxokoxoko lebyi faneleke (xik. eka chati);
  - Vutisa swivutiso.
- Twisisa leswi humeleleke khale, a:
  - Hlamula swivutiso hi ku vula leswaku ku humelele yini ro sungula, ra vumbirhi, sweswo-sweswo;
  - Kota ku hlamusela nakambe leswi humeleleke. hi yexe.
- Xixima vadyondzi van'wana hi ku va:
  - Nyika nkarhi wo vulavula;
  - Yingisela.na ku va hlohlotela ku ringeta ku vulavula ririmi ro engetela;
  - Hlohlotela swirho swin'wana swa ntlawa ku seketela vadyondzi kulobye.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati Swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tihlanganisa ni van'wana hi ririmi leri engeteriweke, a:
  - Vutisa swivutiso swo olova (xik. ku kombela ku hlamuseriwa kahle);
  - Nyika tinhlamulo to koma eka swivutiso;
  - Teka xiavo eka mbhurisano wo koma hi nhloko-mhaka leyi a yi tivaka.

- Tirhisa ndlela leyinene yo kombisa mfuwo wa hina hi ku:
  - Humelerisa/encenyeta swin'wana leswi tolovelekeke (xik. ku letela munhu ndlela);
  - Kombisa ku lemuka ku hambana-hambana ka swilo swa mfuwo na mahanyeke ya vanhu (xik. Kombisa xichavo hi ririmi ro engeteriwa.);
  - Cinca mavulavulelo ku suka eka ririmi ro karhi ku ya eka rin'wana laha swi faneleke (xik. ku xeweta munhu loyi a nga ri tiveki ririmi ra yena).

- Tirhisa ririmi ro engetela ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Tsundzuka ni ku hlamusela ku landzelelana ka swiendlo ku karhi ku tirhisiwa mahlanganisi (xik. Kutani-ke, Hambileswi, leswaku);
  - Nyika swileriso swo olova;
  - Hlamusela vanhu, swilo na maendlelo yo olova.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tihlanganisa ni van'wana hi ririmi leri engeteriweke, a:
  - Vutisa na ku hlamula swivutiso;
  - Teka xiavo eka mbhurusano hi nhloko-mhaka leyi a yi tivaka;
  - Boxa mhaka na ku yi seketela;
  - Boxa ku titwa ka yena.
- Tirhisa ndlela leyinene yo kombisa mfuwo wa hina hi ku:
  - Humelerisa/encenyeta swiyimo swin'wana leswi tolovelekeke hi ku tirhisa ririmi leri; fanelekeke na swikoweto;
  - Kombisa ku lemuka ku hambana-hambana ka swilo swa mfuwo na mahanyele ya vanhu (xik. Kombisa ku hambana eka ku tirhisa ririmi ro engeteriwa na ririmi ra manana loko a komba xichavo);
  - Cinca mavulavulelo ku suka eka ririmi ro karhi ku ya eka rin'wana laha swi faneleke (xik. ku katsa munhu loyi a nga eka ntlawa a nga tivulavuliki ririmi ra yena).
- Tirhisa ririmi ro engetela ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Hlamusela ku landzelelana ka swiendlo,ku karhi ku tirhisiwa mahlanganisi;
  - Nyika nandzelelano wa swileriso;
  - Hlamusela maendlelo yo karhi;
  - Hlamusela xikongomelo xa; n'wanchumu. (xik. xitirho xo toloveleka, na ntirho wa xona);
  - Vulavula hi nhlokomhaka ya ntolovelo, leyi lulamisiweke (xik. N'wamintlangu loyi ndzi n'wi rhandzaka).

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tihlanganisa ni van'wana hi ririmi leri
  - Vutisa na ku hlamula swivutiso;
  - Teka xiavo eka mbhurusano hi nhloko-mhaka leyi a yi tivaka;
  - Boxa mhaka na ku yi seketela;
  - Boxa mhaka na ku yi seketela.
- Tirhisa ndlela leyinene yo kombisa mfuwo wa hina hi ku:
  - Humelerisa/encenyeta swiyimo swin'wana leswi tolovelekeke hi ku tirhisa ririmi leri fanelekeke na swikoweto;
  - Kombisa ku lemuka ku hambana-hambana ka swilo swa mfuwo na mahanyele ya vanhu (xik. Kombisa ku hambana eka ku tirhisa ririmi ro engeteriwa na ririmi ra manana loko a komba xichavo);
  - Cinca mavulavulelo ku suka eka ririmi ro karhi ku ya eka rin'wana laha swi faneleke (xik. ku katsa munhu loyi a nga eka ntlawa a nga tivulavuliki ririmi ra yena).
- Tirhisa ririmi ro engetela ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Hlamusela ku landzelelana ka swiendlo,ku karhi ku tirhisiwa mahlanganisi;
  - Nyika nandzelelano wa swileriso;
  - Hlamusela .maendlelo yo karhi;
  - Hlamusela xikongomelo xa; n'wanchumu. (xik. xitirho xo toloveleka, na ntirho wa xona);
  - Vulavula hi nhlokomhaka ya ntolovelo, leyi lulamisiweke. (xik. N'wamintlangu loyi ndzi n'wi rhandzaka).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ra yena ro engetela hi vutumbuluxi hi ku:
  - Rungula xitori xo olova;
  - Endla ni ku tlanga mintlangu yo olova leyi tsariweke;
  - Tlanga xitekatekisano lexi tivekaka, xitlhokovetselo kumbe risimu;
  - Tlanga ntlangu lowu katsaka ririmi.
- Komba ku lemuka ndlela leyi ririmi ri tumbuluxaka vutivi hakona, na ku tisa ku titiva, na swiyimo.
  - Ntlhonthlha mavonelo yo voyamela etlhelo rin'we ku ala marito yo divulela ya muxaka wihi kumbe wihi (xik. Mavito ya nsele, yo monya, yo kombisa xihlawuhlawu ni ku venga vanhu vo huma ematikweni ya le handle,hi ntumbuluko mavito ya xizenofobiki).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ra yena ro engetela hi vutumbuluxi hi ku Rungula xitori:
  - Tlanga switlhokovetselo, tinsimu, mintlangu yo olova;
  - Tlanga ntlangu lowu katsaka ririmi;
  - Ehleketa na ku hlamusela leswi nga endlekaka (Xik. A ta endla yini hi R100).
- Komba ku lemuka ndlela leyi ririmi ri tumbuluxaka vutivi hakona, na ku tisa ku titiva, na swiyimo:
  - Twisisa leswaku leswi u vulavurisaka xiswona na munhu un'wana;
  - Swi hlamusela vuxaka bya wena na munhu yaloye. (Xik. mudyondzi a vitana mudyondzisi ku manana, a vitana munghana lonkulwanyana, buti);
  - Vumba ku tiveka ka munhu yaloye hi ndlela yo hoxeka. (xik. A vitana munhu nkulu nhwanyana,) kumbe hi ndlela ya kahle, hi ku vitana mhani, kokwana.)

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ra yena ro engetela hi vutumbuluxi hi ku:
  - Rungula xitori;
  - Tlanga switlhokovetselo, tinsimu, mintlangu yo olova;
  - Tlanga ntlangu lowu katsaka ririmi;
  - Ehleketa na ku hlamusela leswi nga endlekaka (Xik. A ta endla yini hi R100).
- Komba ku lemuka ndlela leyi ririmi ri tumbuluxaka vutivi hakona, na ku tisa ku titiva, na swiyimo:
  - Twisisa leswaku leswi u vulavurisaka xiswona na munhu un'wana;
  - Swi hlamusela vuxaka bya wena na munhu yaloye. (Xik. mudyondzi a vitana mudyondzisi ku manana, a vitana munghana lonkulwanyana, buti);
  - Vumba ku tiveka ka munhu yaloye hi ndlela yo hoxeka. (xik. A vitana munhu nkulu nhwanyana, kumbe hi ndlela ya kahle, hi ku vitana mhani, kokwana).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa hi ndlela yo olova swin'wana swa swikhedza-khedzani swa xitori swo fana na:
  - Nhloko-mhaka (xik. a nga hlawula nhloko-mhaka leyi faneleke eka leti nga kona ni ku nyika swivangelo);
  - Swimunhuhatwa (xik. ehleketa hi mavito lama faneleke ku hyiwa swimunhuhatwa leswi nga hava mavito;
  - Lemuka ndlela leyi swimunhuhatwa xi vumbiwaka hakona ku ya hi miehleketo yo karhi ya vutomi (Xana Xana vanhwanyana na vafana va tlanga swiphemu swihi entlangwini? Swi na vutlapisi kumbe vafana na vanhwanyana va endla swo fana ke?);
  - Lemuka swiavo swa swifaniso eka mavumbelo ya nhlamuselo (Xik. Xana vafana na vanhwanyana va kombisiwile ku fana eswifanisweni?).

- Twisisa hi ku olova, swin'wana swa swikhedza-khedzani swa switlhokovotselo:
  - Ncino (xik. kwihhi? Swihhi? Tihhi?).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa hi ndlela yo olova swin'wana swa swikhedza-khedzani swa xitori:
  - Nhloko-mhaka, mbangu na swimunhuhatwa (xik. pananisa mahlawuri na swimunhuhatwa swa xitori);
  - Dyondzo ya xitori (laha swi faneleke);
  - Lemuka ndlela leyi swimunhuhatwa xi vumbiwaka hakona ku ya hi miehleketo yo karhi ya vutomi (Xana Vadyuhari na lavantshwa va kombisiwa hi ndlela ya vutlapisi eswitorinike? kumbe swi va swi ri hi ndlela ya ya ntiyiso leyi kombaka ku hambana ka vona;
  - Lemuka swiavo swa minchumu yo langutiwa (swifaniso/swithombe) eka mavumbelo ya nhlamuselo (Xik. Xana vantshwa va kombisiwa va ri va malembe wahi eswifanisweni?).

- Twisisa hi ku olova, swin'wana swa swikhedza-khedzani swa switlhokovotselo:
  - Ncino;
  - n Marito lama ya encenyetaka mpfumawulo (xik. Phaa! Bamu!);
  - Ku fananisa (xik. Ku saseka onge I nyeleti.);

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Twisisa hi ndlela yo olova swin'wana swa swikhedza-khedzani swa xitori:
  - Nhloko-mhaka, mbangu na kungu. (xik. Hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini swilo swi humelerile hi ndlela leyi swi humeleleke ha yona);
  - Twisisa swimunhuhatwa (xik. Hlamusela ku titwa ka vona, na ku vulavula hi swivangelo xa swiendlo swa vona.);
  - Komba na ku kanela hi swa mahanyelo ya vanhu na swa vurixaka eka xitori. (xik. Xana xitori lexi a xina timhaka ta ringhohe ke?);
  - Lemuka ndlela leyi swimunhuhatwa swi vumbiwaka hakona ku ya hi miehleketo yo karhi ya vutomi (Xana vanhu va tinxaka na mindhavuko yo hambana va kombisiwa hi ndlela ya vutlapisi eswitorinike? kumbe swi va swi ri hi ndlela ya ya ntiyiso leyi kombaka ku hambana ka vona;
  - Lemuka swiavo swa minchumu yo langutiwa (swifaniso/swithombe) eka mavumbelo ya nhlamuselo (Xik. xana vanhu va tinxaka na mindhavuko yo hambana va kombisiwa hi ndlela yihi?);
  - Boxa ndlela yin'wana yo kombisa swimunhuhatwa na swiendlo swa vona.

- Twisisa hi ku olova, swin'wana swa swikhedza-khedzani swa switlhokovotselo:
  - Ncino;
  - n Marito lama ya encenyetaka mpfumawulo (xik. Phaa! Bamu!);
  - Ku fananisa (xik. Ku saseka onge I nyeleti.);

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xihlambanyiso (xik. Ku tshwuka onge i xipene, u yimbelela ku fana na; xilombe):
  - Xigego (xik. Dyambu ri cinamise meno);
  - Maencisi (xik. grrr! Dlomu!).
- Hlayela ku kuma timhaka:
  - Hlaya mimepe na tipulani to olova (xik. ku landzelela ndlela a kuma ndhawu);
  - Hlaya na ku landzelela matsalwa lama ya nga na maendlelo yo olova Xik. Tirhisipi;
  - Hlaya no landzelela thayimithebulu;
  - Hlaya tidayagiramu, tigurafu, na tichati (xik. nsinya xindyangu);
  - Komisa ndzimana hi ku seketeriwa (Xik. Tatisa marito lama siyiweke eka nkomiso wo tsariwa);
  - Hlaya matsalwa eka tidyondzo hinkwato (Tibuku-mpfuno eka swiyenge swo dyondza swin'wana).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xithathelo (xik. ku pfumaleka ni vuphelobya marha).

■ Hlayela ku kuma timhaka:

- Hlaya mimepe yo olova na minkunguhato leyi nga dirohiwa (xik. ku landzelela ndlela ku kala a kuma ndhawu);
- Hlaya na ku landzelela matsalwa lama nga ni maendlelo yo karhi. (xik swileriso swa xiperimente xo olova xa sayense);
- Hlaya tidayagiramu, tigurafu na tichati;
- Hlaya hi rivilo swa tithayimithebulu na minongonoko ya le ka TV ku kuma timhaka to karhi;
- Katsakanya ndzimana hi ku seketeriwa (xik. a veketela swivulwa hi nongonoko lowu faneleke ku endla nkatsakanyo);
- Hlaya matsalwa lama kumekaka eka kharikhulamu hinkwayo;
- Hlaya ni ku twisisa tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa hi ku: Hlaya ni ku hlamula eka matsalwa ya swa mahanyelo ya vanhu (xik. swirhambo);
- Hlaya matsalwa lama kumekaka eka kharikhulamu hinkwayo.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Vumunhuhati (xik. ku pfumaleka ni vuphelo bya marha);
- Matheme man'wana yo hlamusela minchumu leyi (leswi vulavuriwaka masiku hinkwawo) maencisi.

■ Hlayela ku kuma timhaka:

- Landzelela minongonoko, ya swa maswekelo, mimepe na minkunguhato leyi nga dirohiwa/pulani;
- Hlaya hi rivilo swa tithayimithebulu na minongonoko ya le ka TV ku kuma timhaka to karhi;
- Komisa ndzimana-a humesa mhaka-nkulu na xivulwa lexi nga nhlokomhaka;
- Hlaya matsalwa lama kumekaka eka kharikhulamu hinkwayo (tithesibuku na swiyenge swin'wana swo dyondza.)

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Hlaya matsalwa ya vuhangalasi:
  - Twisisa maandlalelona dizayini ya phositara kumbe xitiviso xa vanhu hinkwavo.

- Hlayela ku tiphina na ku kuma mahungu:
  - Hlaya matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, hi magoza la faneleke eka ku hlaya na ririmi;
  - Hlahluva tibuku eka eka buku ya swiviko;
  - Hlaya na ku tlhantlha tiphazili (xik. phazili yo phasaphasana).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Hlaya matsalwa ya vuhangalasi:
  - Hlaya na ku twisisa maandlalele na dizayini ya nyuziphepha (timagazini ta swikolo, kumbe ta vantshwa).

- Hlayela ku tiphina:
  - Hlaya matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, hi magoza la faneleke eka ku hlaya na ririmi;
  - Hlahluva tibuku eka eka buku ya swiviko;
  - Hlaya nhlahluvo wa buku wo olova;
  - Tlhantlha tiphazili ta marito.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Hlaya ni ku hlamula eka matsalwa ya swa mahanyelo ya vanhu (xik. mapapila):
  - Lemuka swiyenge swa xitayele leswi nga na vuxaka na vayingiseri/vahlayi (xik. swa ximfumo/swo ka swi nga ri swa ximfumo).

- Hlaya matsalwa ya vuhangalasi:
  - Lemuka hilaha swinavetiso swi susumetaka vahlayi hakona. Xik. Hi ku tirhisa:
    - ▶ Mabumabumeri (xik. Swo xonga, swinene),
    - ▶ Mafenya,
    - ▶ Sayense kumbe vanhu va ndhuma ku tlakusa xitumbuluxiwa.
  - Ku twisisa maandlalele na dizayini ya magazini, a swi pimanisa na swa nyuziphepha (timagazini ta swikolo, kumbe ta vantshwa).

- Hlayela ku tiphina
  - Hlaya matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, hi magoza la faneleke eka ku hlaya na ririmi;
  - Hlaya tinxaka tin'wana tintshwa ta matsalwa (xik. dayari ya yena n'winyi.);
  - Hlahluva tibuku eka buku ya swiviko;
  - Hlaya nhlahluvo wa buku wo olova;
  - Hlaya tibuku to olova kumbe nhlahluvo wa filimi;
  - Tlhantlha tiphazili ta marito.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa tibuku ta rheferense ku ndlandlamuxa. ntivo-marito:
  - Tirhisa dikixinari;
  - Hlaya no kombisa ku twisisa exikarhi ka 1000 na 2500 wa marito lama tirhisiwaka minkarhi hinkwayo. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana Swiyenge swo dyondza hi ku tirhisa ririmi leri ri engeteriweke, va fanele ku tiyimisela ku tiva 2500 wa marito.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa tibuku ta rheferens ndlandlamuxa. ntivo-marito.
  - Tirhisa dikixinari;
  - Hlaya no kombisa ku twisisa exikarhi ka 2000 na 3500 wa marito lama tirhisiwaka minkarhi hinkwayo. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana Swiyenge swo dyondza hi ku tirhisa ririmi leri ri engeteriweke, va fanele ku tiyimisela ku tiva 3500 wa marito.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa tibuku ta rheferense ndlandlamuxa. ntivo-marito:
  - Tirhisa dikixinari;
  - Hlaya no kombisa ku twisisa exikarhi ka 3000 na 5000 wa marito lama tirhisiwaka minkarhi hinkwayo. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana Swiyenge swo dyondza hi ku tirhisa ririmi leri ri engeteriweke, va fanele ku tiyimisela ku tiva 5000 wa marito.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala swilo swo hambana kun'we ni matsalwa yo ehleketelela hi swikongomelo swo karhi

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala matsalwa ya tinxaka to hambana-hambana mayelana ni swikongomelo na vayingiseri/vahlayi vo hambana:
  - Tsalela yena n'winyi, hi xikongomelo xo valanga, xo huhwisa, xo ehleketa, xo anakanya no tumbuluxa. (xik. mapapila, tindzimana to hlamusela sw.sw.);
  - Tsala minxaxamelo leyi nga ni tinhloko-mhaka;
  - Dirowa ni ku lebula mimepe yo olova, tidayagiramu, tigrifu na tichati;
  - Tsala swileriso swo olova;
  - Humesa mavonelo hi ku tsala (xik. ku vula leswaku buku a yi tsakisa kumbe a yi nga tsakisi).

- Tirhisa fureme kumbe xivumbeko ku tsala nhlahluvo wa buku:
  - Tsalela leswi khumbaka vanhu hi ku:
    - Tsala hungu ro olova;

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala hi xikongomelo xo humelerisa timhaka hi ku:
  - Dirowa a tlhela a lebula mimepe yo olova, tigurafu na tichati;
  - Tsala nongonoko wa swileriso;
  - Tsala nongonoko wa maswekele;
  - Tsala nhlamuselo ya munhu, xilo kumbe maendlelo ya swo karhi;
  - Tirhisa xivumbeko kumbe fureme ku tsala xiviko xo olova (xik. xikambisiso xa sayense);
  - Vula mavonele ya yena hi ku tsala na ye ku nyika xivangelo (xik. Hikwalaho ka yini buku yi tsakisa kumbe yi borha);
  - Tsala xiviko xa nhlahluvo wa buku.
- Tsala hi swa mahanyele ya vanhu hi ku:
  - Tsala papila ro olova ra xinghana.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala hi xikongomelo xo humelerisa timhaka hi ku:
  - Endla swifaniso swa tipulani, mimepe, tigurafu na tichati va tlhela va swi lebula;
  - Tsala nhlamuselo ya munhu, nchumu wo karhi ni swin'wana leswi nga tikiki;
  - Tsala xiviko xo ka xi nga tiki (xik. xa xikambisiso xa sayense);
  - Humesa ku titwa ka vona ni ku seketela (xik. Hikokwalaho ka yini xitlhokovotselo xin'wana xi tlula lexin'wana);
  - Tsala xiviko xa nhlahluvo wa buku.
- Tsala hi swa vanhu ni mahanyele ya vona hi ku:
  - Tsala khadi ya poso ni papila ra xinghana;
  - Tsala papila ra ximfumo hi ku seketeriwa hi fureme (xik. Papila ra swivilelo);
  - Kombisa ku hambana exikarhi ka matsalele ya papila ra ximfumo na ra xikaya (xik. malanghele ya marito);
  - Kombisa ku hambana exikarhi ka ku vulavula ni ku tsala;
  - Tsala leswi khumbaka yena n'wini (xik. dayari).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala swilo swo hambana kun'we ni matsalwa yo ehleketelela hi swikongomelo swo karhi

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala hi vutumbuluxi a:
  - Tirhisa maendlelo (*techniques*) man'wana ya matsalelo ya vutumbuluxi:
    - ▶ Maencisi (marito lama encenyetaka - mimpfumawulo ya wona),
    - ▶ Xihlambanyiso (xik. Ku basuluka ongeinkwerha),
    - ▶ Ntwanano wa mpfumawulo (*alliteration*) (xik. Byalwa bya lwa),
    - ▶ Ndzhambalalo (Ku vuyelela xivumbeko xa matsalelo ku humelerisa ncino wa vutlhokovetseri), xik. Moya wa hunga; Ximumu xi fikile; Xinyanyana xa yimbelela;
  - Tsala ntlangu wo tlangiwa/n'wanguano hi ku seketeriwa;
  - Tsala xitori xo olova hi ku seketeriwa.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala hi vutumbuluxi a:
  - Tsala ntlangu kumbe n'wangulano;
  - Tsala xitori xo olova;
  - tirhisa tithekiniki tin'wana to tsala hi vutumbuluxi:
    - ▶ Maencisi - marito lama ya encenyetaka-mimpfumawulo ya wona,
    - ▶ Xifananiso (xik. Tintiho onge i foroko),
    - ▶ Ku vuyelela ka mimpfumawulo eku sunguleni ka marito,
    - ▶ Vumunhuhati (xik. Byanyi byi yimbelela),
    - ▶ Ndzhambalalo, ku vuyelerisa xivumbeko ku tumbuluxa nkholuko wa vuphati na hi ndlela leyi swilo swi humelelaka ha yona, xik. Moya wa hunga, Matluka ya banana Byanyi bya yimbelela Xixikana xa vitana.
- Endla matsalwa ya swihangalasa-mahungu hi ku:
  - Dizayina phositaranyana kumbe xitiviso xo olova.
- Teka ku tsala tani hi swiendleko (*process*) a:
  - Tsala mimpfapfarhuto (*rough drafts*);
  - Yi hlaya hi vuxoperi;
  - Kuma vuyelo eka mudyondzisi na vadyondzi-kulobye;
  - Tlhela a tsala endzhaku ko kuma vuyelo.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala hi vutumbuluxi:
  - Kombisa ku antswa ka vuswikoti bya ku tsala swirungulwana, switori na swa mintlangu na min'wangulano (xik. hi ku tirhisa matsalele ya swithokovotselo ku tumbuluxa tinhloko-mhaka leti nyanyulaka, hi ku engetela n'wangulano eka xitori).
- Endla matsalwa ya swihangalasa-mahungu hi ku:
  - Ku tumbuluxa phositara, xinavetiso na fomo ya swivutiso swa mbalango (*questionnaire*);
  - Tsala xiviko xo olova xa mahungu.
- Twisisa swiendleko (*process*) swo tsala a:
  - Tsala mimpfapfarhuto, a yi hlaya hi vukheta, a kuma a vuyelo eka mudyondzisi na vadyondzi-kulobye, a tsala nakambe;
  - Twisisa ku hambana exikarhi ka:
    - ▶ Ku pfluxeta (ku cinca vundzeni na pulani) na,
    - ▶ Ku hlela (ku lulamisa swihoxo). n Hlela leswi nga tsariwa hi ku tirhisa,

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala swilo swo hambana kun'we ni matsalwa yo ehleketelela hi swikongomelo swo karhi

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Kombisa vuswikoti lebyi kulaka bya xivumbeko na ntirhiso wa ririmi hi ku:
  - Dizayina phositara kumbe xitiviso xo olova.

- Dizayina matsalwa ya swihangalasa-mahungu a:
  - Tsala tindzimana hi ku tirhisa fureme Engetela (xik. ntsena marito lama kayivelaka; veketela swivulwa hi ndlela leyinene);
  - Peleta marito lama tolovelekeke hi ndlela leyinene;
  - Tirhisa mahikelo yo olova (xik. maletere lamakulu, tihiko, tihefemulo ni ku kombisa ndlela yo tsala tindzimana).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Kombokisa antswiso wa vuswikoti bya xivumbeko na matirhiselo ya ririmi hi ku:
  - Sungula ku twisisa ku hambana-hambana ka matsalelo (xik. ririmi ro vulavuriwa na ro tsariwa ra ximfumo);
  - Peleta marito ya ntolovelo hi ndlela leyinene;
  - Tirhisa swihikahato (xik. maletere lamakulu, hiko, hefemulo, xivutiso na rihlamari, xirhatana xo kombisa vun'winyi).

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- ▶ Vutivi bya ririmi (xik. vuvulavuri, mapeletele ya marito, mahikahatelo, ku hambana-hambana ka ririmi exikarhi ka tindzimi ta le kaya na tin'wana) na,
- ▶ Switirho (xik. xihlamusela-marito).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi leri hingakanyaka kharikhulamu:
  - Hlamusela tin'wana ta tinongoti leti tirhisiwaka eka Swiyenge swin'wana swo dyondza;
  - Tiva naswona a kota ku tirhisa man'wana marito ya Swiyenge swin'wana swo dyondza;
  - Twisisa ni ku humelerisa matsalwa lama nga tirhisiwaka eka swin'wana swa Swiyenge swo Dyondza (xik. Ndzhati wa nkarhi);
  - Hlaya swileriso ku endla xikambisiso xa ntivo-vutivi (*scientific experiment*) hi ku pfuniwa no tlhela va tsala ni vuyelo.

- Tirhisa ririmi ku ehleketa:
  - Hlamula ni ku sungula ku vutisa swivutiso swo ntlhontlha swa le henhla (xik. Hikokwalaho ka yini? U ehleketa njhani?);
  - Veketela swilo ku ya hi swipimelo (xik. Ku suka eka swa khale ku yisa eka leswintshwa);
  - Ava swilo (xik. tinxaka ta swiharhi) ku ya hi swo karhi (xik. ntirho, swakudya);
  - Paluxa leswaku swilo swi hambana hi yini, no fana hi yini (xik. Xihahampfhuka-phatsa na xihahampfhuka);

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi leri hingakanyaka kharikhulamu, a:
  - Hlamusela tinongoti to karhi to huma eka Swiyenge swin'wana swo Dyondza (xik. dyandza eka Tisayense ta swa vanhu);
  - Tiva ni ku kota ku tirhisa yan'wana ya marito eka tidyondzo tin'wana ta le xikolweni (xik. Sayense);
  - Twisisa ni ku humesa matsalwa yan'wana lama nga tirhisiwa eka Swiyenge swin'wana swo Dyondza (xik. xiviko).

- Tirhisa swivutiso eku dyondzeni:
  - Hlamula a tlhela a sungula ku vutisa swivutiso swa le henhla (xik. Hikwalaho ka yini va nga.A wu ta va u endle yini?);
  - Vutisa swivutiso mayelena ni tsalwa ro tsariwa.

- Tirhisa ririmi ku ehleketa, a:
  - Longoloxa swilo (xik. magoza ya xiendleko xo karhi);
  - Longoloxa swilo hi ku ya hi swipimelo (xik. Leswi mamsaka na leswi nga mamsiki);
  - Kombisa leswi fanaka ni leswi nga faniki exikarhi ka swo karhi;
  - Hambanisa swirho eka leswi swi heleleke;
  - Hlamusela xivangelo ni makumu ya swo karhi;
  - Hlamusela mavonelo a tlhela a seketela;
  - Hlamusela vukahle na vubihhi bya swilo;

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi leri hingakanyaka kharikhulamu, a:
  - Hlamusela tinongoti tin'wana ku suka eka Swiyenge leswin'wana swo Dyondza (xik. ku sungula bindzu);
  - Humesa timhaka eka leti ti tirhisiweke eka Xiyenge xa Tindzimi na Swiyenge leswin'wana swo Dyondza;
  - Tiva no kota ku tirhisa ntivo-marito wa Swiyenge leswin'wana swo Dyondza (xik. Sayense);
  - Twisisa ni ku vumba matsalwa lama tirhisiwaka eka Swiyenge leswin'wana swo Dyondza (xik. nhlamuselo wa maendlelo eka Thekinoloji);

- Tirhisa ririmi ku ehleketa, a:
  - Hlamula ni ku vutisa swivutiso swin'wana swo pfilungana (xik. Xana u nga kota ku ehleketa hi nhlamuselo yin'wana ya leswi?);
  - Longoloxa swilo ku ya hi swipimelo;
  - Tlhantlha swihlawulekisi swa swilo leswaku a ta kota ku swi ava;
  - Xopaxopa ku fana ni ku paluxa ku hambana exikarhi ka swilo;
  - Hambanyisa swiphemu eka nchumu lowu heleleke;

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hambanisa exikarhi ka swiphemu na nchumu hinkwawo (xik. nsinya: marhavi, matluka, timitsu);
  - Humesa xivangelo na makumu ya swilo;
  - Humesa mavonele ni ku ma seketela;
  - Hi ku seketeriwa, a kanela vubihi na vunene bya nhloko-mhaka yo karhi (xik. ku teka riendzo hi xitimela);
  - Hi ku seketeriwa, a tsala tinhlamuselo to olova ni ku nyika swikombiso (xik. ku pananisa nongoti ni nhlamuselo na xikombiso xa yona).
- Hlengelela ni ku rhekhoda timhaka hi tindlela to hambana-hambana:
- Hlamusela endlelo ro olova hi ku rungula a tlhela a ringeta ku swi hlamusela hi ku tsala.
  - Dizayina, a dirowa, a lebula mimepe, tipulani, chati, girafu na tidayagiramu.
  - timhaka ku suka eka mavekele yo karhi ku ya eka man'wana (xik. ku suka eka girafu ku ya eka xiviko).
  - Yingisela mbulavulo lowu komisiweke ivi a rhekhoda timhaka eka chati kumbe dayagiramu.
  - Tirhisa hungu leri humaka eka tsalwa leri tsariweke ku endla girafu kumbe ku fungha dayagiramu.
  - Tirhisa hungu leri eka chati, girafu kumbe dayagiramu ku tsala tsalwa ro koma;

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hi ku seketeriwa, a tsala hi vukahle na vubihi bya swilo (xik. a hetisa tafula hi swona);
- Tsala tinhlamuselo to olova a nyika ni swikombiso.

■ Hlengeleta ni ku rhekhoda timhaka hi tindlela to hambana-hambana:

- Hlamusela xiendleko xo olova hi nomu ni hi ku tsala;
- Tumbuluxa, a dirowa a tlhela a ngenisa mavito eka mimepe, tipulani, tichati, tigirafu na tidayagiramu;
- Rhurhisa timhaka ku suka eka matsalelo yan'wana ku ya eka man'wana;
- Yingisela ku vulavula a kandziyisa mahungu eka chati kumbe a lebula mpfapfarhuto;
- Tirhisa marito yo suka eka swo kombisa kumbe eka leswi nga tsariwa ku endla girafu kumbe chati kumbe dayagiramu;
- Tirhisa mahungu/vuxokoxoko byo huma eka chati, girafu kumbe dayagiramu ku tsala tsalwa;
- Endla nkomiso wa mepe wa miehleketo hi matsalwa yo koma. Katsakanya tsalwa ro koma swinene hi ku endla mepe wa miehleketo.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Humesela erivaleni xivangelo ni makumu;
- Hlamusela vunene na vubihi ivi a tsala hi swona;
- Kambela, a hlawula na ku avanyisa, a tlhela a nyika swivangelo;
- Tsala tinhlamuselo ivi a nyika ni swikobiso.

■ Hlengeleta ni ku rhekhoda hungu hi tindlela to hambana-hambana:

- Endla mbalango wo karhi (xik. hi swa le magondzweni).
- Vumba, a dirowa a tlhela a hlamusela mimepe, tipulani, tichati, tigirafu na swifaniso.

Giredi ya 4

**Mbuyelo wo dyondza wa 3
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni.

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hundzisa mahungu ku suka eka matsalele yan'wana ku ya eka man'wana:
  - Yingisela mbulavulo ivi u tsala timhaka echatini kumbe a lebula xifaniso;
  - Tirhisa timhaka leti humaka eka tsalwa ro voniwa kumbe ro tsariwa ku endla girafu kumbe chati, kumbe ku lebula xifaniso;
  - Tirhisa mahungu lawa ya nga echatini, egirafini kumbe xifaniso ku tsala tsalwa;
  - Katsakanya tsalwa ro koma hi ku endla mepe wa miehleketo.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo ririmi eka ririmi ro engetela

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa na ku tirhisa tinxaka tin'wana ta swivutiso swo fana na:
  - Hikokwalaho ka yini...?
  - Xana a wu se tshama u...?
  - U vona wonge xana?

- Tirhisa minkarhi ya riendli leyi a nga yi dyondza eka Xiyimo xa Masungulo (Foundation Phase) ku vulavurisana hi ku vulavula na hi ku tsala:
  - Nkarhi wa sweswi (xik. U tsakela xikolo);
  - Nkarhi wa sweswi lowu yisaka mahlweni (xik. Wa ha hlaya);
  - Nkarhi lowu nga hundza lowu hetisekeke (xik. Ndzi dyile);
  - Nkarhi lowu nga hundza (xik. A ndzi dya vuswa);
  - Nkarhi lowu taka (xik. Ndzi ta n'wi vona mundzuku);
  - Nkarhi lowu taka lowu yisaka emahlweni (Ndza ha ta n'wi vona).

- Twisisa ni ku tirhisa maendli ku humelerisa swilo leswi kotekaka, ku kumbetela ni xilaveko, tani hi:
  - A ndzi ta va ndzi yile exintlangwanini;
  - Ndzi nga ya exintlangwanini;
  - U fanele a ya exintlangwanini;
  - A nga fanelangi a ya exintlangwanini;
  - Ndzi nge yi exintlangwanini;
  - Ndzi ta ya enkhubyeni.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tirhisa tinxaka ta swivutiso:
  - Hikwalaho ka yini swi nga...?
  - U ehleketa yini/njhani...?

- Tirhisa minkarhi ya riendli leyi nga boxiwa eka Xiyimo xa Masungulo ku vulavula hi nomu na hi ku tsala.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tirhisa man'wana mavumbiwele ya swivutiso, xik:
  - Njhe va ku twile?
  - Kasi hi wena xana?

- Tirhisa minkarhi ya riendli ku vulavurisana ni ku tsala:
  - Xitwisiwo eka nkarhi wa sereswi na nkarhi lowu nga hundza (xik. Dayimani a yi ceriwa ekhimbini);
  - Nkarhi lowu nga hundza wo yisa emahlweni/ nkarhi lowu nga hundza wo hetiseka (xik. Hi 1908, dayimani a ya ha ceriwa eKhimbini; Dayimari yi ceriwile eKhimbini malembe ya khume).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa
mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo
ririmi eka ririmi ro engetela

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tirhisa maengeteri hi ku:
  - Vumba swivulwa leswi nga ni:
    - ▶ Riengeteri ra nkarhi (mundzuku, awara ya nkaye),
    - ▶ Riengeteri ra mukhuva/ maendlelo (swinene, kahle, ngopfu),
    - ▶ Riengeteri ra ndhawu (ehansi, ehandle).
- Twisisa ni ku tirhisa vun'we na vunyingi bya maviti:
  - Mavita-swilo (xik. Hembe yin'we > tihembe timbirhi);
  - Maviti lama nga riki na vunyingi (xik. sava, vutlhari);
  - Maviti lama nga ni vunyingi hi woxe (xik. madleke, mafurha).
- Twisisa xivumbeko xo olova xa xivulwa:
  - Hlanganisa swivulwa hi "na".
  - Tlhantlha swivulwa swo koma (xik. Madumelani/ u nghena/xikolo/eCrown).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa xitwananisi xa nhloko-mhaka na riendli lexi faneleke (xik. Mufana wa..., Xihloka xi...).
- Tirhisa rhavi ra xitwisiwo ku vulavula hi nomu ni ku tsala:
  - Nkarhi wa sweswi (xik. Nsuku wu ceriwa eAfrika-Dzonga).
  - Nkarhi lowu nga hundza (xik. Riqingho ri endliwile hi lembe-xidzana ra makumembirhi).
- Tirhisa hlayelo ra fumiwo ku vulavula hi nomu ni ku tsala (xik. Loko a tirha hi matimba, a nga humelela).
- Tirhisa marito lama kombaka vundhawu (endzeni, ehenhla ka) ku vulavula hi nomu ni ku tsala.
- Tirhisa mahlawuri ku kombisa vukulu ni vutsongo (xik. Xitulu lexikulu, xi durha ku tlula lexitsongo):
  - Tirhisa mahlawuri na maengeteri ku pimanisa swilo (xik. Hi lonkulunyana; I xitsongo swinene);
  - Twisisa xivumbeko xa xivulwa-n'we.
    - ▶ Hlanganisa swivulwa hi “kambe”.
    - ▶ Tlhantlha swivulwa swo koma.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa swiaki swa nandzulo (xik. A ndzi nge swi koti/ A nga na swona).
- Kurisa ntirhiso wa mahlanganisi (xik. himpfhuka a..., a nga si...).
- Humelerisa matirhiselo ya maendli yo kayivela (xik. Va pfa va hi vhakela hi tiholodeni).
- Tirhisa swifananisi (xik. Tani hi/swange).
- Pfluxeta swivulwa swa nkarhi wa sweswi na swivulwa swo kombisa nkarhi lowu hundzeke.

Giredi ya 4

**Mbuyelo wo dyondza wa 6
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa
mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo
ririmi eka ririmi ro engetela

- Tiakela ntivo marito a:
  - Kombisa marito lama vulaka nchumu wun'we (xik. vitana, huwelela);
  - Kombisa marito-fularha (xik. yima > tshama).
  - Endla ntlangu wa marito yo phazamisa (xik. ku hingakanya marito).
  - Tirhisa xihlamusela-marito lexi a tiendleleke xona.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Antswisa ntivo-marito yena ya:
  - Ku kambisisa ndlela leyi marito ma vumbiwa-ka ha yona (xik. tirha, xitirho, xitirhisiwa);
  - Endla xiphazamiso xa marito;
  - Tirhisa xihlamusela-marito xa yena n'wini.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa fumiwo ku vulavula ni ku tsala (xik. loko a ndzi ri na mali, a ndzi ta...).
- Kurisa matirhiselo ya mabumabumeri na maengeteri.
- Tirhisa hlayelo ra kotelo ku vulavula hi nomu na hi ku tsala (xik. Loko ndzo wina malinyana ndzi nga xava swakudya).
- Engetela matirhisele ya mahlawuri na maengeteri.
- Twisisa swivulwa leswi swi pfilunganeke kumbe leswi tikaka, a:
  - Tirhisa riengetelo (xik. Nsuku, lowu ceriwaka eGauteng, wu na nkoka ku rhumeriwa kun'wana);
  - Tirhisa nsiyo (ellipsis), hi ku nga nghenisi ka swin'wana exivulweni (xik. Vanhu van'wana va fumile, van'wana a swi tano).
- Antswisa ntivo-marito ya yena a:
  - Lemuka marito lama fambaka swin'we, (xik. Kofi yo tereka ku nga ri kofi ya matimba);
  - Marito lama nga ni mpfumawulo yo fana kambe ya hambana hi thoni (xik. mavele, mavele);
  - Marito lama ko tala ya kanganyisaka.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI.

**Mudyondzi wa tiva no kota ku tirhisa
mimpfumawulo, ntivo - marito na ntivo
ririmi eka ririmi ro engetela**

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa marito ya ntolovelolo lama nga exikarhi ka 2000 na 3500 eku heleni ka Gireyidi ya 4. Loko vadyondzi va ta tirhisa ririmi ro engetela ku dyondza swin'wana Swiyenge swo Dyondza, va fanele va tiyimisela ku fika eka 3500 wa marito.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa exikarhi ka 3000 na 4500 wa marito lawa ya talaka ku tirhisiwa eka ku vulavula eswivulweni eku heleni ka Gireyidi ya 5. Vadyondzi lava nga ta dyondza na Swiyenge leswin'wana swo Dyondza hi ku tirhisa ririmi ro engetela va fanele va tivekela 4500 wa marito.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa exikarhi ka 4000 na 5500 wa marito yantolovelo ya ku ya hi matirhisele eku heleni ka Gireyidi ya 6. Loko vadyondzi va ta dyondza Swiyenge swo Dyondza swin'wana hi ku tirhisa ririmi ro engetela, va fanele ku tiyimisela ku fikelela 5500 wa marito.

CHAPTARA YA VUMUNE FEYISI YA LE HENHLA (GIREDI 7-9)

Manghenelo

Eka tigareyidi ta 7-9 vadyondzi va lulamisela ku yisa emahlweni dyondzo na ndzetelo, na ku tilulamisela vutomi na ntirho eka tiko ra lavakulu. Hikokwalaho va fanele ku fikelela swiyimo swa le henhla swa vuswikoti byo yingisela, byo vulavula, byo hlaya, byo tsala no ehleketa. Mimbuyelo ya ririmi na Swiyimo swo Kambela swi tshikelela vutshila bya vutomi na dyondzo.

Eka Xiyimo lexi, vadyondzi va fanele va:

- Kota ku tiehleketela hi voxe hi ku tirhisa ririmi;
- Kota ku jekajekisana hi timhaka ta nkoka, ku katsa leti khumbaka timfanelo ta vumunhu ni ta mbangu;
- Tivisiwa mayelana na ntirho-vutomi (*career*) na nkarhi wo yisa emahlweni ku dyondza;
- Tiva timfanelo ta vona ni leswi va faneleke ku swi endla tani hi vaaka-tiko etikweni ra xidemokhirasi na vaaki va mimfuwo yo hambana.

Xipakaniso

Vadyondzi va ta hlaya no tsala matsalwa yo bohana yo hambana-hambana hi ku tirha va ri voxe ku tlula eka tigareyidi ta le hansi. Matsalwa ya katsa lama nga na vuxaka ni Swiyenge leswin'wana swo Dyondza (xik. Tisayense ta Vanhu na ta Ntumbuluko). Va ta dyondza ku tsala matsalwa lamo leha (xik. ku suka eka):

- Swivulwa na tindzimana leti hlamuselaka endlelo, ku ya eka ku tsala xiviko xo helela xa swa sayense;
- Ku tsala xitorinyana xo koma hi vona vini, va heta hi ya ntitsalwa-vutomi (*autobiography*) ya tipheji ti nga ri tingani.

Swikili swo dyondza swa vutomi hinkwabuya

- Vadyondzi va ta hlaya ni ku tsala matsalwa lama ya katsaka swo voniwa, swa tigrifu, na swa tinhlayo (xik. swinepe, tidayagiramu, na switatisitiki (*statistics*)). Va ta kurisa vuswikoti bya dizayini na maandlelelo;
- Vuswikoti byo dyondza eka tidyondzo ta vutomi hinkwabuyo;
- Vadyondzi va ta kurisa vuswikoti byo dyondza lebyi faneleke eka ku dyondza ka vutomi hinkwabuyo. Va ta dyondza ku;
- Hlaya hi tindlela to hambana-hambana ni swikongomelo swo hambana. Antswisa rivilo ro hlaya;
- Hlaya hi ku hatlisa (*skimming*) no valanga (*scan*) tsalwa;
- Katsakanya tsalwa;
- Tirhisa swihlovo swo fana na swihlamusela-marito, nsonga-vutivi na inthanete;
- Langutisa matsalwa na timhaka hi tihlo ro xopela ra vukhensi-vusoli.

Xiya:

Eka Tigireyidi ta 7, 8 na 9, vadyondzi va ta sungula ku hlaya tibuku ta ndzawulelo.

Mimbuyelo

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku Yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Eka ririmi ro engetela, ku yingisela i xihlovo xa nkoka swinene xa vutivi bya ririmi lerintshwa (xik. ntivo-marito, swivulavulelo, vuvulavuri, vutivi bya swa mahanyeke ya vanhu na mfuwo wa vona).

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Ku dyondza ku vulavula ririmi ro engeteriwa hi vutitshembi na hi ku twisiseka a hi matlangwani. Hikwalaho vadyondzi va lava nkarhi wo tala, ku seketeriwa na ku khutaziwa ku fikelela vuswikoti lebyi.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku Hlaya ni Ku Langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya i swa nkoka eka ku kurisa ririmi, eka ku tiphina na le ka ku dyondza hi swa misava. Tlhandla-kambirhi, ku hlaya i masungulo ya ku tsala.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku Tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Ku tsala swi fambelana ngopfu na ku hlaya swi tlhela swi va xitirho lexi lavekaka swinene eka ku ehleketa na ku dyondza hi ku hingakanya Kharikhulamu. I swa nkoka eka ku dyondza ku ya emahlweni ni ku va muaka-tiko la humelalaka.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku Ehleketa ni Ku Ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza, a hluta ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Va ta twisisa tinongoti leti yaka ti tikisiwa, va va ni vutshila bya le henhla byo ehleketa na ku dyondza maqhingana man'wana yo fikelela timhaka eka Swiyenge leswin'wana swo Dyondza. Leswi swi ta va pfuna ku pfula timbanti ta ku dyondza ka vutomi hinkwabyo.

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko na Matirhisele ya Ririmi.

Mudyondzi u tiva mimpfumawulo, ntivo-marito na vuvulavuri bya ririmi ro engetela na ku kota ku swi tirhisa.

Vutivi lebyinene bya vuvulavuri na ntivo-marito bya laveka leswaku va ta hlaya, va tsala ni ku vulavula hi ku kala swihoxo. Vuvulavuri na ntivo-marito swi fanele swi dyondzisiwa swi huma eka swa matsalwa, swi tlhela swi hlanganisiwa na ku hlaya, ku tsala ku yingisela na ku vulavula.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekaka

SWITANDATI SWA MAASESELE NI MATSALWA

Giredi ya 7

Matsalwa lama bumabumeriweke

MATSWALA

Ya nomo:

- Switori
- Mitsheketo ya swiharhi
- Mitsheketo ya matimu
- Tinsimu
- Swithokovetselo
- Misavu
- Swileriso
- Swikombisa-matlhelo kumbe ndlela
- Nhlamuselo ya vanhu na swilo
- Nhlamuselo ya leswi swi endlekeke
- Mbhurisano
- Mbulavulo lowu lulamisiwekeinavetiso swa le ka Rhadiyo
- Mbulavurisano wa le ka Rhadiyo
- Yo voniwa:
  - Mimepe
  - Tipulani
  - Tigirafu
  - Tichati
  - Tidayagiramu
  - Swinepe

Yo tsariwa:

- Tibuku (ta swo anakanyiwa na ta swilo leswi humelelaka, swa ntiyiso) Swithovetselo
- Swileriso
- Xikomba-nkarhi (*time table*)
- Swileriso swa maswekelo
- Tidayagiramu
- Tigirafu
- Tichati

MATSWALA

- Swiphazamisa-marito
- Tinothisi/switiviso
- Swiviko na nhlahluvo wa tibuku
- Swihlamusela-marito
- Tibuku-swihlovo (xik. nsonga-vutivi)

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Nongonoko wa vana wa le ka TV
- Swinavetiso swa le ka TV
- Tifilimi
- Timagazini
- Tinyuziphepha
- Tikhathuni
- Tikhomiki
- Tiphositara

Gireyidi ya 8

Matsalwa lama bumabumeriweke

MATSALWA

Yo Nomo:

- Switori
- Mitsheketo ya swiharhi
- Mintsheketo ya matimu
- Tinsimu
- Swithokovetselo
- Misavu
- Swileriso
- Swikomba-ndlela
- Mahungu (xik. mahungu ya riqingho)
- Ku hlamusela vanhu, minchumu na tindhawu
- Xiviko xa leswi humeleleke eka nkarhi lowu hundzeke
- Mbhurisano
- Mimbulavulo leyi lulamisiweke
- Swinavetiso swa le ka rhadiyo
- Minongonoko ya mbhurisano (*talk shows*)
- Yo voniwa:
  - Mimepe
  - Tipulani
  - Tigirafu
  - Tichati
  - Tidayagiramu
  - Swifaniso.

Yo tsariwa:

- Tibuku (ta fikixini na ta nkala-fikixini)
- Swithokovetselo
- Swileriso
- Nxaxameto
- Xikomba-nkarhi (*time table*)
- Tixedulu (xik. eka Thelevhixini)
- Swirhambo
- Tidayagiramu

- Tigirafu
- Chati
- Swiphazamiso swa marito
- Switiviso
- Tinyuziphepha
- Timagazini
- Swiviko (xik. swa sayense)
- Nhlahluvo wa buku na swa TV
- Swihlamusela-marito
- Tibuku-swihlovo (xik. tinsonga-vutivi)

Swihangalasa mahungunyingi:

- Minongonoko ya vana ya le ka xigilamukhuva
- Ku vhumba ta maxelo
- Swinavetiso swa le ka xigilamukhuva
- Tifilimi
- Tivhidiyo
- Timagazini
- Tinyuziphepha
- Tikhatuni
- Tikhomiki
- Tiphositara
- Minongonoko ya tikhompyuta

Giredi ya 9

Matsalwa lama bumabumeriweke

MATSALWA

Yo Nomo:

- Switori
- Mitsheketo ya swiharhi
- Mitsheketo ya matimu
- Tinsimu
- Swithokovetselo
- Misavu
- Swileriso
- Ku hlamusela vanhu, minchumu na tindhawu
- Ku tsundzuka leswi humeleleke eka nkarhi lowu hundzeke
- Mimbhurisano
- Ku rherhisana
- Mimbhulavulo leyi lulamisiweke
- Mahungu ya le ka rhadiyo
- Swo voniwa:
  - Mimepe
  - Tipulani
  - Tigirafu
  - Tichati
  - Tidayagiramu
  - Swithombe

Swo tsariwa:

- Tibuku (leti vulavulaka hi leswi nga hanyiki na leswi hanyaka)
- Tidayari
- Matsalwa-vutomi yo koma
- Swithokovetselo
- Swileriso
- Xikomba-nkarhi (time table)
- Tixedulu (xik. eka Thelevhixini)
- Matsalwa-mintlangu
- Switiviso
- Tiphosikarata

- Mapapila
- Swiviko (xik. swa sayense)
- Nhlalhuvo wa tibuku na swa xigila-mukhuva
- Tibuku-swihlovo (xik. tinsonga-vutivi)

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Minongonoko ya vana ya le ka xigila-mukhuva
- Ku vhumba ta maxelo
- Swinavetiso
- Tikhathuni
- Tifilimi
- Tivhidiyo
- Timagazini
- Tinyuziphepha
- Tiphositara

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tsakela switori ku katsa na leswi va swi byeriweke hi vadyondzi-kulobye hi ku:
  - Hlamula hi ku nyanyuka ni hi vuxoperi, a katsakanya, a rungula leswi a swi tweke, a hlamula swivutiso;
  - Kambela maendlele a nyika vuyelo.

- Twisisa matsalwa ya nomo (xik. tinsimu, matsalwa yo nyika timhaka tantiyiso ntsena, mintlangu ya le ka rhadiyo, mbhurisano wa le ka rhadiyo, ku haxa ntlangu hi ku:
  - Hlamula swivutiso;
  - Hetisa chati kumbe ku lebula dayagiramu;
  - Hlamusela futhi ni ku komisa hi ku seketeriwa.

- Yingisela kahle eka mbhurisano hi ku:
  - Kombisa ku amukela ni ku teka miehleketo ya van'wana hi ku xixima;
  - Kombela vonelo ra van'wana na ku hlamula eka vonele ra vona;
  - Kaneta hi ndlela leyinene na ku ka a nga ngheneleli loko van'wana va vulavula.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tsakela switori ku katsa leswi hundzuluxiweke hi vadyondzi van'wana ku suka eka tindzimi ta le kaya hi ku:
  - Hlamula hi ku tlhaveka ni vuxoperi;
  - Humesa ku hambana hi xivumbeko ni xitayili exikarhi ka switori swa ririmi ra le kaya na tindzimi leti engeteriweke;
  - Pima nkoka wa vuhundzuluxeri/nhlahuvo na maqhinga yo hlamusela xitori hi ndlela leyinene a tlhela a nyika vuyelo.
- Twisisa matsalwa yo rungula (xik. tinsimu, swithokovetselo, matsalwa ya timhaka ta ntiyiso lowu nga hundzukiki, mintlangu ya rhadiyo, mimbhurisano ya le ka tirhadiyo) hi ku:
  - Hlamula swivutiso;
  - Humesela timhaka-nkulu erivaleni;
  - Hetisa chati ni ku lebula dayagiramu;
  - Tlhela a hlamusela leswi a swi tweke;
  - Nyika nkatsakanyo hi ku seketeriwa;
  - Hlamusela swihlawulekisi swo hambana swa matsalwa yo rungula (xik. xithokovetselo na tsalwa ra mhaka ya ntiyiso).
- Twisisa swileriso swa vadyondzi-kulobye hi ku hlamula hi xiviri (xik. Mudyondzi a khoma xifaniso. A nga kombisi mudyondzi lon'wana kambe a n'wi nyika swileriso leswaku a swi tirhisa ku dirowa xifaniso xa kona).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tsakela switori ku katsa leswi hundzuluxiweke hi vadyondzi van'wana ku suka eka tindzimi ta le kaya hi ku:
  - Hlamula hi ntlhaveko ni vuxoperi;
  - Humesa ku hambana hi xivumbeko ni xitayili exikarhi ka switori swa ririmi ra le kaya na tindzimi leti engeteriweke;
  - Pima nkoka wa vuhundzuluxeri/nhlahuvo na maqhinga yo hlamusela xitori hi ndlela leyinene a tlhela a nyika vuyelo.
- Twisisa matsalwa yo rungula (xik. tinsimu, swithokovetselo, matsalwa, timhaka, mintlangu ya rhadiyo, mimbhurisano ya le ka tirhadiyo na matsalwa lama nga na tinhlayo) hi ku:
  - Hlamula swivutiso;
  - Humesa timhaka-nkulu, vula nakambe leswi tviweke ni ku katsakanya;
  - Hetisa chati kumbe ku lebula dayagiramu;
  - Hlahluva swihlawulekisi swa tinxaka ta matsalwa yo rungula.
- Twisisa swiletelo swa vadyondzi-kulobye, a:
  - Hlamula hi xiviri (xik. mudyondzisi a khoma xifaniso, a nga kombi mudyondzi lon'wana kambe a nyika swileriso leswaku xifaniso xi nga tlhela xi dirowiwa hi ndlela yihi);
  - Twisisa leswi nga humelela ni ku humesa mavonele yo karhi hi ku;
  - Yingisela ni ku pimanisa timhaka timbirhi leti humeleleke hi ndlela yo fana;

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

- Yingisela hi vukheta eka nkanerisano hi ku:
  - Kombisa ku twisisa miehleketo ni ku landzelela miehleketo ya van'wana hi ku yi xixima;
  - Rhamba leswi va nga hoxaka xandla hi swona ni ku vula swo karhi hi miehleketo ya vona;
  - Hambana na miehleketo ya van'wana khwatsi ku nga ri ku va nghenelela;
  - Kaneta kahle miehleketo ku nga ri munhu.

- Kombisa ku yelana na ntshikelelo eka marito, switwari swo tsana, thoni na ncino.

- Kombisa vuxoperi byo lemuka matirhisele ya ririmi.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

- Hlamusela kumbe ku tsundzuka nakambe ku suka eka tlhelo rin'wana ra mavonelo.

- Yingisela ku kuma timhaka to karhi hi ku:
  - Tsala tinotsi hi ku tirhisa tinhloko-mhaka, ku tirhisa tinomboro (*numbering*);
  - Katsakanya leswi nga vuriwa.

- Twisisa nhlamuselo ya nchumu wo karhi, munhu, ndhawu kumbe leswi endlekaka (*process*), a:
  - Kota ku swi kombisa.

- Kombisa ku twisisa hi vuxoperi ririmi, a:
  - Kota ku vona matirhisele yo voyamelo etlhelo (*bias*) na miehleketo-nkucetelo (*prejudice*) eka ririmi leri vulavuriwaka ni ku kaneta mavonelo yo fana na walawo.

- Kombisa ku tiva switirho swa ririmi a:
  - Komba ku tiva swin'wana mayelana na ntshikelelo wa marito, thoni, ntshikelelo exivulweni na ncino.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hundzuluxela kumbe ku hlamusela hi ku:
  - Vula switori swo huma eka ririmi ra le kaya hi ririmi ro engetela;
  - Hundzuluxela kumbe ku hlamusela mahungu;
  - Hundzuluxela kumbe ku hlamusela lomu swi faneleke eka mbhurisano.

- Tirhisa ririmi ro engetela eka swikongomelo swo burisana no tirhisana ka vanhu hi ku:
  - Kombisa leswi a swi tsakelaka ni leswi a nga swi tsakeliki ni ku seketela hi ku nyika miehleketo;
  - Endla vuhlawuri na ku byi hlamusela;
  - Nyika switsundzuxo na ku nyika mavonelo (xik. ndzi ehleketa leswaku u fanele ku...);
  - Tshamela ku kombela ku khomeriwa;
  - Teka xiavo eka ku bula hi riqingho (ximfumo na xinghana). Leswi swi nga kamberiwa hi ku endla leswaku vadyondzi va encenyeta vanhu vo karhi)
  - Sungula ku jekajekisana hi timhaka ta vanhu na matikhomele lamanene va kanetana hi ndlela yo kucetela na ku hlamula hi vuxoperi.

- Burisana hi mintlawu hi ku:
  - Nyikana mintirho (xik. mutshama-xitulu, muteka-nkarhi, matsalani);
  - Endla leswaku vanhu va vulavula eka mbhurisano (hi ku vutisa swivutiso swo fana na leswi: U ehlekata yini? A wu swi vonisa swona?);
  - Kavanyeta hi ku titsongahata (xik. ndzi kombela ku...);

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hundzuluxela/hlamusela hi ku:
  - Rungula switori swo suka eka ririmi ra le kaya hi ririmi leri engeteriweke;
  - Hundzuluxela/hlamusela mahungu;
  - Hundzuluxela/hlamusela mbulavulo loko swi fanerile.

- Tirhisa ririmi ro engetela ku kuma leswifamblanakani vutomi bya yena hi ku:
  - Humesa mavonele ya yena na matitwele ni ku nyika swivangelo;
  - Nyika switsundzuxo, a kota ku hlawula ni ku seketela (xik. Ndzi ta.....leswaku.....);
  - Nyika ni ku rhamba (xik. U nga swi kota ku.....?);
  - Endla swikombelo swo kombisa xichavo no kombela vanhu leswaku swo karhi va nga endli (xik. Xana u nga vilela loko wo ka u nga?);
  - Kombela mpfumelelo, ni ku nyika xivangelo ku ri wu fanele wu nyikiwa hikokwalaho ka yini;
  - Kanerisana hi swilo leswi khumbaka vanhu hi ku kanela hi ndlela yo tshikelela no hlamula hi vuxoperi.

- Mburisana emintlaweni hi ku :
  - Nyikana mintirho (xik. murhangeri, muhlayisi wa nkarhi, matsalani);
  - Endla leswaku vanhu va kanela (xik. Xana u ehleketa yini? , Xana a wu voni swi...) xana?;
  - Kavanyeta hi ndlela yo titsongahata (xik. Ndzi khomeleni...);

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hundzuluxela/hlamusela hi ku:
  - Rungula switori swo suka eka ririmi ra le kaya ku ya eka leri engeteriweke;
  - Hundzuluxela/hlamusela mahungu;
  - Hundzuluxela/hlamusela mbulavulo loko swi fanerile.

- Tirhisa ririmi leri engeteriweke ku kuma leswi fambelanaka ni vutomi bya vona hi ku:
  - Kombela ku pfuniwa eka vanghana/lava a nga va tiviki (xik. Ndzi khomeleni...Xana mi nga swi ko ta ku.....);
  - Ala swo karhi hi ndlela ya xichavo (xik. Ndzi khomeleni, a ndzi nge...);
  - Pfumelelana ni ku kanetana (hambanisa exikarhi ka ku kanetana hi xichavo, hi ku tsana ni ku tiya);
  - Vilela (hambanisa exikarhi ka xichavo, ku tsana na xivilelo xo tiya);
  - Kombela ku khomeriwa.

- Nyika mbulavulo wo koma wa ximfumo kumbe mbiko hi ku:
  - Tirhisa tinhlayo na swo voniwa (xik. phositora);
  - bula hi tinhloko-mhaka leti tlhonthlaka (xik. to vulavula hi AIDS, Timfanelo ta Vumunhu (*Human Rights*) na timhaka ta mbangu (*environmental issues*)).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vula vonele na ku ri seketela (xik. a ndzi lava ku vula leswi...hikuva...);
- Kombisa ku pfumelana (xik. hi swona) na ku kaneta (xik. Ina, kambe...);
- Pfa a ngenisa marito ya tindzimi tin'wana (ku khodiswicha) lomu swi faneleke.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Humesela ehandle mavonele no tlhela a ma seketela (xik. Ndzi lava ku vula ntsena ku ri .....hikuva.....);
- Kombisa ku pfumelelana (xik. Wa vurisa/U tiyisile) no kombisa ku nga pfumelelani na swona (xik. Wa vurisa kambe...);
- Cinca ririmi (*Code Switching*) laha swi faneleke.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Burisana ni ku jekajekisana hi timhaka ta nkoka emintlawini na hi swipano hi ku:
  - Nyikana mintirho (xik. Murhangeri, muhlayisi wa nkarhi, matsalani);
  - Endla leswaku vanhu va kanela (xik. Xana u ehleketa yini, Xana a wu...);
  - Kavanyeta hi ndlela yo hlonipha (xik. Ndzi khomeleni...);
  - Humesela ehandle mavonele no tlhela a ma seketela (xik. Ndzi lava ku vula ntsena ku ri ...hikuva...);
  - Kombisa ku pfumelelana (xik. Wa vurisa/U tiyisile) no kombisa ku nga pfumelelani na swona (xik. Wa vurisa kambe...);
  - Cinca ririmi (*Code Switching*) laha swi faneleke.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Inthavhiyuwa wun'wana hi ku:
  - Vumba ni ku vutisa swivutiso leswi swi fambelanaka na mhaka;
  - Tirhisa thoni leyi faneleke, mavulavulele yo karhi na ririmi ra miri;
  - Rhekhoda kumbe tsala tinhlamulo;
  - Kombisa vulemuki bya vuxoperi bya matirhiselo ya yena n'wini ya ririmi (tirhisa ririmi ku katsa ku ri na ku siya vanhu eka mbulavurisano).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Rherhisana ni un'wana hi ku :
  - Vumba ni ku vutisa swivutiso swo kongoma;
  - Tirhisa thoni leyi kongomaka, ririmi ro kongoma na mavulavulelo hi swikoweto;
  - Rhekhoda leswi hlamuriwaka.

- Kombisa ku lemuka matishisele ya yena n'wini ya ririmi hi ku:
  - Tirhisa ririmi ku katsa ku nga ri ku siya van'wana ehandle loko ku vulavuriwa;
  - Ku va na maqhingha ya leswaku ririmi leri engeteriweke ri tirhisiwa loko swi te yini naswona ririmi ra le kaya ri tirhisiwa loko swi te yini.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Rherhisana ni un'wana hi ku:
  - Vumba ni ku vutisa swivutiso swo kongoma;
  - Tirhisa thoni leyi kongomaka, ririmi ro kongoma na mavulavulelo hi swikoweto;
  - Rhekhoda leswi hlamuriwaka.

- Kombisa ku lemuka matishisele ya yena n'wini ya ririmi hi ku:
  - Tirhisa ririmi ku katsa ku nga ri ku siya van'wana ehandle ka mbulavurisano;
  - Ku va na maqhingha ya leswaku ririmi leri engeteriweke ri tirhisiwa loko swi te yini naswona ririmi ra le kaya ri tirhisiwa loko swi te yini.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlaya matsalwa ya fikixini na lamo ka ya nga ri ya fikixini hi ku:
  - Hlawula timhaka-nkulu;
  - Kumbetela nhlamuselo ya swilo leswi nga kume-kiki hi ku kongoma eka tsalwa;
  - Hlamusela vonene ra yena;
  - Katsakanya (xik. hi ku ehleketa hi vito, nhloko-mhaka ya tindzimana);
  - Kombisa ku twisisa ximunhuhatwa xo karhi, kungu na mbangu eka tsalwa ra fikixini;
  - Twisisa hi ndlela yo olova matlhelo man'wana ya vutlhokovetseri (xik. yelano wa mpfumawulo, xifananisi, xigego, ntwanano wa mpfumawulo, maencisi, ncino);
  - Hlaya ni ku hlamula eka matsalwa ya mbulavurisano na ntirhisano wa vanhu (xik. swiviko swo olova, mapapila, ku hlhluva swilo leswi nga na vuxaka na xitayili xa vayingiseri (ximfumo na vunghana).

- Hlayela ku kuma timhaka hi ku:
  - Landzelela swileriso ni minongonoko ya swilaveko, mimepe;
  - Hlaya hi rivilo xikomba-nkarhi na xedulu ku kuma timhaka to karhi;
  - Ku hlaya tidayagiramu, tigirafu, na tichati;
  - Katsakanya timhaka.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlaya tsalwa (ra fikixini na ra nka-fikixini) a:
  - Humesa timhaka-nkulu (mongo);
  - Humesa nhlamuselo (ya swilo leswi nga kumekeki hi ku kongoma eka tsalwa);
  - Kumisisa matsalelo ya ririmi leri nga tirhisiwa (ximfumo kumbe xinghana);
  - Hlamusela mavonele (*point of view*);
  - Katsakanya (xik. ku kuma swivulwa leswi nga vaka tinhloko-mhaka, ku hambanisa tinhloko-mhaka-nkulu eka vuxokoxoko lebyi se byi nyikiweke);
  - Kombisa matwisisele ya ximunhuhatwa, kungu ni mbangu eka fikixini;
  - Twisisa swihlawulekisi swin'wana swa vutlhokovetseri (xik. yelano wa mimpfumawulo, xihlambanyiso, xigego, ntwanano wa mimpfumawulo, maencisi, ncino);
  - Hlaya no hlamula eka matsalwa lawa ya vulavulaka hi swa mahanyele ya vanhu (xik. mapapila ku fana na lawa ya kumekaka eka timagazini laha ku nga ni xiyenge xo tsundzuxa) hi ku kombisa swin'wana eka xitayili leswi fambelanaka na vahlaleri (xik. ximfumo/xinghana).
- Hlayela ku kuma timhaka hi ku:
  - Landzelela swileriso, nongonoko wa swilo swa maswekelo ni mimepe;
  - Hlaya hi rivilo swikomba-nkarhi na tixedulu ku kuma timhaka to karhi;
  - Hlaya tidayagiramu, tigrifu, na tichati;
  - Katsakanya timhaka.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlaya tsalwa (ra fikixini na ra nka-fikixini) hi ku:
  - Humesa timha-kankulu (mongo);
  - Tlhelela eka nhlamuselo (ya swilo leswi nga kumekeki hi ku kongoma eka tsalwa. Kumisisa matsalelo ya ririmi leri nga tirhisiwa (ximfumo kumbe xinghana);
  - Kuma matirhisele ya ririmi ro kongoma ku ya hi muxaka wa mavulavulele (xik. Eka swa ximfumo/swo ka swi nga ri swa ximfumo);
  - Hlamusela mavonelo yo karhi;
  - Katsakanya (xik. ku kuma swivulwa leswi nga vaka tinhloko-mhaka, ku hambanisa tinhloko-mhaka-nkulu eka vuxokoxoko lebyi se byi nyikiweke);
  - Kombisa matwisisele ya ximunhuhatwa, kungu ni mbangu na murunguri;
  - Twisisa swihlawulekisi swin'wana swa vutlhokovetseri: ku yelana ka mpfumawulo, xihlambanyiso, xigego, ntwanano wa mimpfumawulo, maencisi, ncino;
  - Hlaya no hlamula eka matsalwa lawa ya vulavulaka hi swa mahanyele ya vanhu (xik. mapapila ku fana na lawa ya kumekaka eka timagazini laha ku nga ni xiyenge xo tsundzuxa) hi ku:
- kombisa swin'wana eka xitayili lexi fambelanaka na vahlaleri (xik. ximfumo kumbe xinghana).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlahluva swinavetiso na tiburochara hi ku:
  - Paluxa vayingiseri (xik. I xinavetiso xa vamani?);
  - Hlawula hungu;
  - Hlawula ririmi leri nyanyulaka h.l. ririmi leri nga na nyanyulo wa matimba wa hungu;
  - Hlahluva ndhawu ya matirhisele: u vone swinavetiso swo fana na leswi kwihi?
  - Vula leswi a titwisisaka xiswona.

- Tirhisa maqhinga yo hlaya hi ku:
  - Pananisa mahlayelo yo hambana na matsalwa yo hambana (xik. valanga xikomba-nxaxameto wa riqingho (*telephone directory*), hlaya swileriso hi ku nonoka na hi vuxiyaxiya);
  - Tirhisa maqhinga yo twisisa nhlamuselo ya marito (xik. ku hlaya marito lama nga ematlhelo ka leri laviwaka, ku languta eka mpfapfarhuto, ku kombela un'wana a ri hundzuluxela);
  - Sungula ku kurisa no kambela rivilo ra yena ro hlaya.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tlhantlha swifaniso eka swinavetiso na le ka tinyuziphepha, a:
  - Paluxa nhloko-mhaka, ndhawu ya matirhisele na vahlaleri eka xifaniso;
  - Paluxa leswaku xifaniso lexi xi tekiwa ku sukelsa eka mavonele ya mani xana?;
  - Kota ku lemuka leswaku i mani loyi a nga siyiwa exifanisweni nakona hikwalaho ka yini xana?;
  - Vula loko xifaniso xa kona xi ri na leswi nga ta hamba swi tsundzuxa munhu swo karhi, a ri karhi a seketela.
- Tirhisa maqhingha ya mahlayelo hi ku:
  - Pimanisa tindlela to hambana to hlaya na tinxaka ta matsalwa (xik. a hlaya buku ya tinomboro ta thelefoni hi ku hatlisa a hlaya swileriso hi ku nonoka na hi vukheta);
  - Aka no pima nkoka wa rivilo ro hlaya;
  - Tirhisa maqhingha ku kuma tinhlamuselo ta marito (xik. ku hlaya marito lama nga kusuhi, ku karhi ku langutiwa swifaniso/tidayagiramu, kanerisana hi rito hi ririmi ra le kaya).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlayela ku kuma timhaka hi ku:
  - Landzelela swileriso, nongonoko wa swilo swa maswekelo ni mimepe;
  - Hlaya hi rivilo swikomba-nkarhi na tixedulu ku kuma timhaka to karhi;
  - Hlaya tidayagiramu, tigurafu, na phayichati;
  - Hlaya matsalwa lama nga na tinhlayo;
  - Katsakanya timhaka.
- Hlaya matsalwa ya swihangalasa-mahungu hi ku:
  - Hlahluva hi vuxoperi swinavetiso na swifaniso;
  - Hlahluva xitayili xa tiatikili ta le ka tinyuziphepha (xik. tinhloko-mhaka, matirhisele ya swivulwa swo koma, matirhisele ya tindzimana to koma, marito ya munhu (*direct speech*), ndlela yo koka vahlayi rinoko na mahlawuri yo koma yo olova).
- Tirhisa maqhingha ya mahlayelo hi ku:
  - Hlaya matsalwa hi ku hatlisa: ku kuma nhloko-mhaka; ku kuma swivulwa swa nkoka; ku tirhisa ndlela yo longoloxa swilo (xik. swifaniso);
  - Fananisa mahlayelo yo hambana na tinxaka ta matsalwa (xik. ku hlaya hi buku ya riqingho na swikomba-nkarhi; ku hlaya tinyuziphepha hi ku hatlisa ku kuma tinhloko-mhaka ta mahungu);

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

- Hlayela ku titsakisa hi ku:
  - Hlaya tibuku ta fikixini na leto ka ti nga ri ta fikixini eka xiyimo lexinene xa ririmi ro hlaya;
  - Hlaya tibuku tintshwa to fana na ta marhandzu;
  - Kambela tibuku eka xiviko xa tibuku;
  - Hlaya nhlahluvo wa tibuku wo olova;
  - Ololoxa xiphazamisa-marito.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlayela ku tiphina hi ku:
  - Hlaya tibuku ta fikixini na ta nka-fikixini hi ku landza mahlayele ni matirhisele ya ririmi lama ringaneke vadyondzi;
  - Hlaya matsalwa lamantshwa (xik. tsalwa ro vulavula hi leswi nga hanyiki swi ri swa sayense);
  - Hlahluva tibuku hi ku tirhisa xiviko xa buku;
  - Hlaya hi vuxopaxopi a paluxa no kanetana ni vonele ro voyamela tlhelo rin'we na mieheketo-nkucetelwa.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Aka no pima nkoka wa rivilo ro hlaya;
- Tirhisa maqhinga ku kuma tinhlamuselo ta marito (xik. ku hlaya marito lama nga kusuhi, ku karhi ku langutiwa swifaniso/tidayagiramu, kanerisana hi rito hi ririmi ra le kaya).

- Hlaya hi vuxoperi hi ku:
  - Kuma leswi nga vuriwangiki eka tsalwa;
  - Twisisa ndlela leyi matsalwa ya vekaka vahlayi eka xiyimo xo karhi, ni ku tiarisa eka leswi.

- Hlayela ku tiphina hi ku:
  - Hlaya tibuku ta fikixini na ta nka-fikixini hi ku landza mahlayele ni matirhisele ya ririmi lama ringaneke vadyondzi;
  - Hlaya matsalwa lamantshwa (xik. tsalwa ra fikixini ya sayense);
  - Hlahluva tsalwa eka swiviko swa tirhipoto ta tibuku.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa ku twisisa matirhiselo ya tibuku-xihlovo hi ku:
  - Tiva swiphemu swo hambana swa tibuku (xik. vito, mutsari, mukandziyisi, lembe ro kandziyisa, papila ra vundzeni na xikombo);
  - Tirhisa papila ra vundzeni na xikombo ku kuma timhaka;
  - Tirhisa xihlamusela-marito ku twisisa manghenisiwa ya xona (mapeletele, matwariselo, swihluvi swa mbulavulo na tinhlamuselo);
  - Tirhisa xihlamusela-marito xa khomphyuta xo olova.

- Kombisa ntivo-marito yo hlaya ya kwalomu ka 4000 ku ya eka 5500 lama ya tivwaka. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana swa Swiyenge swo Dyondza hi ririmi ro engetela, va fanele ku kongomisa eka 5 500 wa marito.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Komba ntwisiso wa leswaku tibuku-swihlovo ti tirhisa ku yini hi ku:
  - Tirhisa papila ra tinhloko-mhaka ta vundzeni bya tsalwa (*contents page*) na swikombo (*indexes*) ku kuma timhaka;
  - Tirhisa dikixinari na xixopela-marito xa khompyuta (*Thesaurus*).
- Kombisa ku va na ntivo-marito yo hlaya ya ntolovelo lama nga xikarhi ka 5000 na 6500. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana swa swiyenge swo dyondza hi tindzimi leti engeteriweke, va fanele va kunguhata ku fika eka 6500.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Komba leswaku tibuku to hlayela vutivi ti tirhisa ku yini hi ku:
  - Pima nkoka ni ku hlawula tibuku hi ku tirhisa papila ra tinhloko-mhaka ta vundzeni bya tsalwa (*contents page*) na swikombo (*indexes*);
  - Tirhisa dikixinari na xixopela-marito xa khompyuta (*Thesaurus*).
- Kombisa mahlayele ya ntivo-marito ya le xikarhi ka 6000 na 7500. Loko vadyondzi va ta dyondza swin'wana swa swiyenge swo dyondza hi tindzimi leti engeteriweke, va fanele va kunguhata ku fika eka 7500.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala mahungu yo vulavurisana ni van'wana hi ku:
  - Tatisa tifomo;
  - Tsala nhlamuselo ya maendlelo (xik. ku cinciwa ka vhilwa ra movha);
  - Tirhisa timhaka ku suka eka ku rherhisana ku tsala xiviko/nhlamuselo.

- Tsalela ku kongomisa eka mbhurisano na ntirhisano wa vanhu hi ku:
  - Tsala mapapila ya mafundha na ya xinghana;
  - Tsala papila ra xinghana na ra mabindzu (xik. ku amukela xirhambo, ku hlamula eka xinavetiso).

- Tsalela ku tihlamusela:
  - Dayari;
  - tsalwa-vutoni (*autobiography*).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsalela ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Tatisa tifomo na swikomba-nkarhi (*time tables*);
  - Tsala swikomba-nkarhi;
  - Tsala nhlamuselo ya leswi endlekaka (*process*);
  - Tsala ndzimana hi vubihi na vunene hi swo karhi;
  - Tirhisa mahungu lama kumiweke eka mbalango ku tsala xiviko (ku katsa: nhloko-mhaka, manghenelo, ndlela leyi ndzavisiso wu endlisiwaka xiswona, vuyelo na swibumabumelo).
- Tsalela hi swikongomelo swo pfuna vanhu evuton'wini bya vona hi ku:
  - Tsala papila ra ye n'wini na ra bindzu (xik. papila ra ku ala hi ndlela leyinene, papila ro ya eka muhleri hi ndlela ya ximfumo na leyi nga riki ya ximfumo);
  - Tsala mahungu ya e-mail.
- Tsala hi leswi swi hingakanyaka kharikhulamu hi ku:
  - Tsala matsalwa ya matimu.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsalela ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Hlamusela ndhawu;
  - Tsala matsalwa lama katsaka tigurafu na tinhlayo;
  - Endla mbalango ni ku wu tsala (xik. tanihi xiviko kumbe atikili ya nyuziphepha);
  - Tsala nhlahluvo wa buku.
- Tsala leswi pfunaka vanhu evuton'wini hi ku:
  - Tsala papila ro tivisisa vutomi na tidyondzo ta munhu (CV) na papila ro kombela ntirho;
  - Tsala papila ro ya eka muhleri wa nyuziphepha kumbe kholomu ya switsundzuxo;
  - Tsala makanelwa ya nhlengeletano, (xik. nhlengeletano ya huvo ya machudeni (LRC));
  - Tsala mahungu ya e-mail yo ka ya nga ri ya ximfumo na lawa ya ximfumo.
- Tsala leswi nga ta hingakanya kharikhulamu hi ku:
  - Tsala mhaka yo kaneta (*argument*);
  - Humesa mavonele;
  - Seketela mavonele hi vumbhoni.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala hi vuanakanyi ku:
  - Kombisa ku kurisa vuswikoti byo tsala switori, swithokovetselo, mintlangu (xik. hi ku nghanisa n'wanguano eka xitori).

- Dizayina kumbe ku vumba matsalwa ya swihangalasa-mahungunyingi hi ku:
  - Tirhisa rimba/fureme ku khavisa xinavetiso xo olova;
  - Tirhisa rimba ku dizayina burochara.

- Teka ku tsala tani hi endlelo a:
  - Mpfapfarhuta, a hlaya na ku burisana hi vuxoperi ni van'wana;
  - Tirhisa vuyelo ku pfluxeta, ku hlela na ku tsala hi vuntshwa;
  - Tirhisa vutivi bya ririmi ku hlela.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala hi leswi khumbaka vutomi bya munhu hi xiviri hi ku:
  - Tsala dayari;
  - Tsala ntitsalwa-vutomi byo olova (*autobiography*).
- Tsala hi vutumbuluxi hi ku:
  - Hundzuluxela switori (na man'wana matsalwa) lama sukaka eka tindzimi ta le kaya, hi ku hatla ku twisisa mavulavulelo no vona leswaku mavulavulelo (na swa risima) swi nga va swi hambane njhani eka tindzimi letimbirhi;
  - Tsala xitlhokovetselo.
- Vumba matsalwa ya swihangalasa-mahungu hi ku:
  - Vumba xinavetiso xo olova kumbe burochara;
  - Tsala xiviko xo olova xa mahungu.
- Teka ku tsala swi ri swilo leswi nga ku humeeleni (*process*) hi ku:
  - Mpapfarhuta, ku hlaya no kanerisana hi vuxoperi, hi ku tirhisa leswi se swi kumiweke ku pfluxeta, ku xopela no tsala hi vuntshwa;
  - Tirhisa vutivi bya ririmi ku hlela.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsala leswi khumbaka yena n'wini hi ku:
  - Tsala dayari.
- Tsala hi vutumbuluxi hi ku:
  - Hundzuluxela switori (na man'wana matsalwa) lama sukaka eka tindzimi ta le kaya, hi ku hatla ku twisisa mavulavulelo no vona leswaku xivulavulelo (na swa risima) swi nga va swi hambane njhani eka tindzimi leti timbirhi.
  - Tsala risimu kumbe xitlhokovetselo.
- Vumba matsalwa ya swihangalasa-mahungu hi ku:
  - Tsala swinavetiso swo olova (ku navetisa swin'wana leswaku swi ta xavisiwa).
  - Vumba magazini, CD na tikhavhara ta tibuku.
- Tirhisa maendlele yo tsala (*process*) hi ku:
  - Pulana maandlalelo (*layout*) ya tsalwa lawa ya katsaka tigrifu na swifaniso;
  - Pima nkoka wa maandlalelo lawa.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa ku kurisa vuswikoti hi xivumbeko na matirhiselo hi ku:
  - Hundzuluxela switori ku suka eka ririmi ra le kaya, a ringeta ku twisisa kahle swivulavulelo na ku tekela enhlokweni leswi swivulavulelo swi hambanisaka (nkoka) xiswona eka tindzimi letimbirhi;
  - Endla tsalwa ri khomana (xik. hi ku tirhisa masivi).

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa vuswikoti lebyi akiweke bya xivumbeko ni matirhisele hi ku :
  - Tsala ku sukela ka mavonelo yo karhi;
  - Endla leswaku tsalwa ri khomana (cohesive) (xik. ku tirhisa mahlanganisi ku khomanisa tindzimana);
  - Tsala tindzimana ta kahle, leti nga ni mhaka-nkulu yin'we ntsena, xivulwa lexi nga rhwala mongo wa ndzimana, nhloko-mhaka na swivulwa swo seketela;
  - Tsala manghenelo na mahetelelo;
  - Tirhisa swifaniso na tidayagiramu eku tsaleni.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa vuswikoti lebyi kulaka bya xivumbeko ni matirhisele hi ku:
  - Kombisa ku twisisa xitayili na ririmi leri faneleke ku tirhisiwa hi ku languta mavulavulele yo karhi (*register*) (xik. tsala xitori hi vuntshwa tanihi atikili ya nyuziphepha);
  - Kombisa matwisisesele ya timhaka ta xivumbeko xa matsalwa;
  - Tsala swo leha leswi khomaneke, leswi nga ni manghenelo na mahetelelo.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi na ku tsala hi ku hingakanya Kharikhulamu:
  - Vutisa ni ku hlamula swivutiso swa xiyimo xa le henhla (xik. A ku ta humelela yini loko...).

- Tirhisa ririmi ku ehleketa hi ku:
  - Hlamusela nongonoko/nketani ya xivangelo na makumu (xik. eka matimu);
  - Hlamusela na ku ntlawahata;
  - Burisana na ku jekajekisana hi timhaka hi ntlawa;
  - Twisisa mimfungho na leswi yi tirhisaka xiswona (xik. muhlovo, wa mifungho na mijeko).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi na litheresi eka kharikhulamu hi ku angarhela a:
  - Tsala tinhlamuselo, miavelo (*classification*), na minkumbetelo (*generalizations*);
  - Tsala nhlamuselo ya ntirho wo karhi (xik. Ndlela leyi tiyinswo ti tirhaka hi yona);
  - Tsala ntila lowu kombisaka nkarhi;
  - Hlamusela matirhele ya swo karhi hi ku tirhisa dayagiramu;
  - Tsala xiviko hi xikambisiso xa sayense;
  - Twisisa no tirhisa vumbhoni byo seketela miehleketo (*theory*) kumbe mhaka yo karhi (*argument*) (xik. xifaniso, swilo swa nkarhi lowu hundzeke, rherhisano (*interview*) na mbhoni);
  - Vutisa no hlamula swivutiso swo pfilungana (xik. Loko leswi swi cincile, hi swihi swin'wana swi nga ta cinca ?).
- Tirhisa ririmi ku kota ku ehleketa kahle hi ku:
  - Kanela ni ku jekajekisana hi swilo swo karhi emintlaweni;
  - Endla tafula leri kombaka ku fana na ku hambana ka swilo;
  - Hlengeleta ni ku rhekhoda timhaka hi tindlela to hambana;
  - Hlawula leswi fambelanaka ni nhloko-mhaka.;
  - Hlaya ni ku katsakanya (*synthesizing*) timhaka ti huma eka matsalwa lawa ya vulavulaka hi nhloko-mhaka yin'we;
  - Hundzisa timhaka ti suka kun'wana ti ya kun'wana (xik. ku tirhisa mepe wa miehleketo).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi na litheresi eka kharikhulamu hi ku angarhela hi ku:
  - Twisisa no tirhisa vumbhoni ku seketela miehleketo kumbe leswi ku nga kanetaniwaka hi swona (xik. xifaniso, swilo swa nkarhi lowu hundzeke, rherhisano na mbhoni).
- Tirhisa ririmi ku ehleketa hi ku:
  - Vutisa ni ku hlamula swivutiso swo pfilungana;
  - Ndlamuxa minkumbetelo (*generalizations*), tinhlamuselo ni miavelo swi va eka tindzimana;
  - Ehleketa hi swikombiso swa tinhlamuselo leti oloveke;
  - Tsala tinhlamuselo to leha leti nga na swikombiso;
  - Fikelela swiboho.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlengelela na ku rhekhoda timhaka hi tindlela to hambana hi ku:
  - Hlengelela minchumu leyi nga fanela;
  - Endla ndzavisiso wo koma na ku tsala xiviko xo hlanganisa (xik. girafu, nxaxameto/tafula, dayagiramu, tinhlayo (*statistic*);
  - Hlaya na ku katsakanya timhaka to huma eka matsalwa mambirhi yo olova ya nhloko-mhaka yo fana.
- Susa timhaka ti huma eka rixaka rin'wana ra tsalwa ku ya eka rin'wana, a:
  - Yingisela mbulavulo a rhekhoda timhaka eka chati/lebula dayagiramu;
  - Tirhisa timhaka to huma eka swifaniso/ku tsala ku sungula girafu/chati/lebula dayagiramu;
  - Tirhisa timhaka ku suka eka chati, girafu, dayagiramu ku ya eka ku tsala kunene;
  - Tirhisa mimepe ya miehleketo.
- Teka tinotsi ku suka eka matsalwa yo vulavula na yo tsariwa kunene hi ku:
  - Paluxa marito ya nkoka na swivulwa eka tsalwa.
  - Yingisela timhaka-nkulu.
  - Tirhisa tinhloko-mhaka, ku nambara na minkomiso.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Teka tinotsi ku suka eka matsalwa yo rungula na lamo tsariwa hi ku:
  - Humesa marito ya ntikelo na swivulwa;
  - Lulamisa swa nkoka ehansi ka tinhloko-mhaka; matsalele lamanene (xik. Maletere lamakulu, makhwatihatele);
  - Minkomiso ya marito.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlengeleta ni ku rhekhoda timhaka hi tindlela to hambana hi ku:
  - Lulamisa timhaka ku suka eka leswi angarhelaka ku ya eka leswi kongomaka;
  - Hlaya ni ku katsakanya timhaka ku suka eka matsalwa yo tala hi nhloko-mhaka yin'we.

- Hundzisa timhaka ku suka eka maendlelo man'wana ku ya kun'wana hi ku:
  - Tirhisa tinhlayo ku tsala tindzimana;
  - Tirhisa mimepe ya miehleketo.

- Tsala tinotsi leti sukaka eka matsalwa ya nomo na lamo tsariwa hi ku :
  - Kota ku vona marito ya nkoka na swivulwa, ni ku swi tsala hi marito ya yena n'wini;
  - Vona mbuyelelo wa miehleketo leyi tirhisiweke;
  - Lulamisa miehleketo leyi nga hansi ka swikombiso swa tinhloko-mhaka na tinhloko-mhakantsongo;
  - Komisa swikombiso;
  - Tirhisa maandlalelo (xik. maletere lamakulu ni makhwatihatelo).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Pfluxeta vuvulavuri lebyi a nga byi dyondza eka tigireyidi ta le hansi:
  - Kurisa matirhiselo ya swivutiso ku katsa na tithege ta swivutiso (xik. U ta hi xavela swiwitsi, a hi swona?);
  - Kurisa matirhiselo ya mahlawuri na maengeteri.
- Twisisa na ku tirhisa mahlayelo ya riendli ku hlamusela leswi nga humelalaka, leswi nga ta humelela, leswi ngo boha:
  - Mpfula yi ta na (a swi kanakanisi);
  - A yi fanele yi na (ku na leswi kombaka leswaku yi ta na);
  - Yi nga na (swi nga endleka);
  - A yi nga ni (swi tiyile);
  - A yi ta na (fumiwo; loko a ko endleka swo karhi).
- Twisisa na ku tirhisa mahlayelo yo hambana ya riendli:
  - U fanele u va ni vukheta;
  - U wu fanele u va ni vukheta;
  - Vana ni vukheta;
  - A nga ni vukheta.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hambanisa exikarhi ka maendli lama tekaka xiendliwa na lama ya nga laviki xiendliwa.
- Tirhisa nkarhi lowu taka lowu tirhisaka xitwananisi “loko” (xik. Loko ndzi heta ku tirha, ndzi ta wisa).
- Tirhisa nkarhi lowu hundzeke/hetisekeke (xik. U vula leswaku loko a ta va a hetile, u ta va a wisile).
- Engetela ntirhiso wa maviti (xik. lama hlayekaka na lama nga hlayekiki).
- Engetela ntirhiso wa mabumabumeri (xik. man’wana: man’wana ni man’wana: Ndzi tisele man’wana kambe ya nga vi man’wana ni man’wana).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tirhisa tindlela to hambana to vulavula hi ku kombisa nkarhi lowu taka (xik. Ndzi ta n’wi vona mundzuku/u ta hahela eKapa mundzuku).
- Twisisa ni ku tirhisa nkarhi lowu hundzeke wo yisa emahlweni (xik. A a ha ndzi yimerile loko ndzi ndzi fika).
- Twisisa ni ku tirhisa marito ya munhu (*direct speech*) na marito-rungulwa (*indirect speech*).
- Ndlandlamuxa matirhisele ya mahlayele ni ntirho wa wona.
- Twisisa na ku tirhisa kotelo (xik. Loko a ndzi nga pfalangi gede, movha a wu ta va wu yiviwile).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NI MATIRHISELE YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa na ku tirhisa xiboho xo sungula (Loko lense yi thyakile, khamera a yi nga tirhi).
- Kurisa ntivo-marito (xik. hi ku tirha hi mintlawwa ya marito: haka, hakunula, haka yana).
- Kombisa ku twisisa kwalomu ka 4000 na 6 500 wa marito lama vulavuriwaka eka vundzeni bya dyondzo hi ku hela ka Gireyidi ya 7. Loko vadyondzi va ta dyondza tin'wana ta tidyondzo ta vona hi ririmi ro engetela, va fanele va langutela ku fikelela nhlayo ya le henhlanyana eka leyi vuriweke.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa maendli lama kombisaka ku xixima/malwandla (xik. Ndzi nga lombamba xitsalo xa n'wina xana?).
- Twisisa no tirhisa kotelo ra swin'wana (xik. Loko ndzo hlangana na Mupresidente, ndzi nga n'wi kombela leswaku a akela un'wana na un'wana yindlu).
- Ndlamuxa ntivo-marito wa yena (xik. Lavisisa emehleketweni marito lawa ma vulavulaka hi swa tinyimpi na swin'wana).
- Kombisa ku twisisa exikarhi ka 5000 na 7500 wa marito lama vulavuriwaka/toloveraweke hi ku landza ndhawu yo karhi hi ku hela ka Gireyidi ya 8. Loko vadyondzi va dyondza swin'wana hi ririmi leri engeteriweke, va fanele va tiyimisela ku fikelela nhlayo ya le henhla leyi boxiweke.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa xitwisiwo eka nkarhi lowu taka (xik. Nhlawulo wu ta khomiwa n'hweti leyi taka).
- Tirhisa swivulwa-mpfilungano (xik. Jaha leri ri rima nsimu leswaku ri ta byala mavele loko timpfula ti sewula).
- Ndlamuxa vuvulavuri (xik. a tirhisa swirhangani na swilandzi ku vumba marito lamantshwa: xik teka>muteki).
- Kombisa ku twisisa marito lama vulavuriwaka naswona ya huma eka matsalwa (*context*), lawa ma nga exikarhi ka 6000 ni 8000 hi ku hela ka Greyidi ya 9. Loko va nga swi kota ku dyondza hi ririmi leri engeteriweke, va fanele va fikelela nomboro ya le henhla ya 8000.

DYONDZO YA 5

MAASESELE YA MUDYONDZI

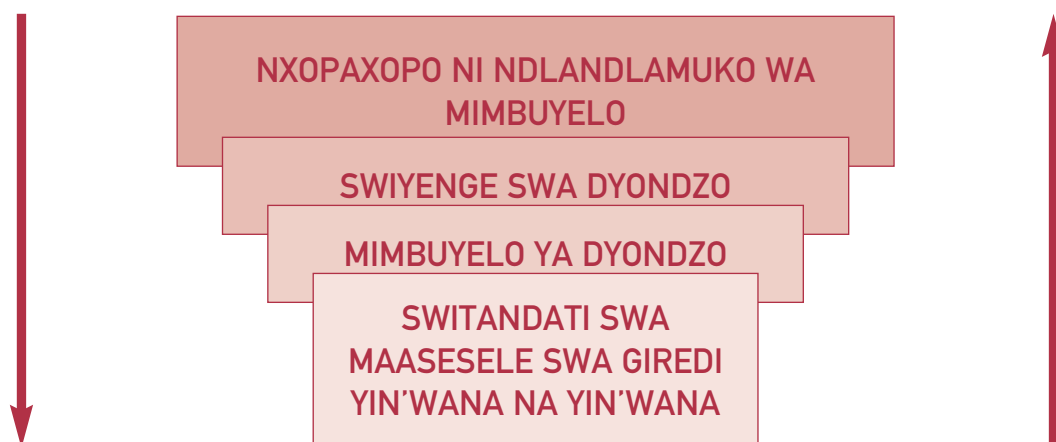
MANGHENELO

Mpfapfrhuto wa maaselese wa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) wu kongomisiwile eka minsinya ya mimbuyelo ya dyondzo. Switandati swa Maaselese Swifanele ku kombisa ku humelela ka mudyondzi hi tindlela to hlawuleta na ku vona leswaku vadyondzi va hlangana hi ku apulaya vutivi na swikili. Maaselese ya fanele ku pfuna vadyondzi ku teka sariboho leswi hetisekeke hi ku landza vuswikoti bya vona, ku tivekela swipimelo swa ku ya emahlweni hi ku hlohletela ku ya emahlweni ni ku dyondza.

Ku pfuneta eka maendlele ya maaselese ya mudyondzi, Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka:

- Xi paluxa Mimbuyelo ya Dyondzo ni switandati swa maaselese leswi yelanaka na swona eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa Dyondzo ku katsa na Giredi yin'wana na yin'wana eka bandhi ra Dyondzo yo Angarhela na vuleteri (Tiredi ta R-9);
- Endla nkatsakanyo wa Nxopaxopo ni Ndlanlamuxo wa Mimbuyelo ya Dyondzo na Switandati swa Maaselese;
- Veka Switandati swa Maaselese exivindzini xa maenglele ya maaselese eka Giredi yin'wana na yin'wana. Switandati swa Maaselese swi hlamusela khwatsi levhele ya mudyondzi leyi languteriweke laha vadyondzi va faneleke ku kombisa vuswikoti bya vona bya Mimbuyelo ya Dyondzo ku katsa ni tindlela leti tirhisiwaka eka ku kombisa vuswikoti bya vona.

Dayagiramu leyi yi hlamusela ku nghenelana exikarhi ka tielemente to dizayiniwa ta xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka:

MINSINYA YA MAASESELE LEYI TIRHISIWAKA EKA MIMBUYELO YA DYONDZO

Nhlamuselo

Maasesele eka Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka ya Giredi ya R-9 (Swikolo) i ku yisa emahlweni, maendlele lawa ya pulaniweke ya ku hlengeleta mahungu mayelana ni vuswikoti bya vana lebyi pimiwaka hi switandati swa maasesele ya mimbuyelo ya Dyondzo eka Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka. Leswi swi lava nhlamuselo ya le rivaleni na switirateji swo hambana -hambana ku pfuneta vdyondzisi ku nyika vana mimbuyelo yo pfuna ni ku nyika swiviko eka vatswari, kun'we ni vanhu ntsena lava nga ni ku navela.

Timhaka-nkulu

Mimbuyelo ya dyondzo i ndlela yo dyondzisa no dyondza leswi endlaka swi va rivaleni leswi vadyondzi a faneleke ku swi fikelela. swinawana leswi tirhaka hi leswaku va hlamusela no kombisa swa ha suka ehansi leswi va swi languteleke eka vana. Tirho - nkulu wa mudyondzisi i ku dyondzisa hi xikongomelo xo pfuna vana ku kota ku fikelela swilaveko swa switandati swa maasesele leswi languteriweke eka vana loko va ri eku dyondzeni. Maasesele i ya nkoka eka dyondzo ya mimbuyelo hikuva hi maendlele lawa swi fanele swi koteka ku asesa vana ku vona leswi va nga swi fikelela eka Giredi yin'wana na yin'wana.

Ku kota ku pfuna vana ku fikelela vuswikoti bya vona, maasesele ya fanelel ku va:

- Ya le rivaleni ni nkongomiso lowu hetisekeke.
- Ya hlanganisiwa ni madyondzisele no dyondza.
- Ya kongomisiwa eka swipimelo kumbe switandati swo dyondza.
- Ya hambana hi ku landza switayeke swa matirhele, tithekiniki, switirho kun'we ni vundzeni;
- Ya ntiyiso, yo tshembeka, ya le xikarhi lawa ya kongomisiweke eka mudyondzi hi yexe, ni ku olova ko ringanela ku pfumelela ku hundzuka ku teka ndhawu.

Swikongomelo swa Maasesele

Xikongomelo-nkulu xo asesa vadyondzi i ku va khutaza leswaku va kula eka vutivi bya vona, ku nga ri ntsena ku endlela ku va tlakusa. Hi maendlele lawa, maasesele ya tirhiwa ku xiyisisa swinene ku humela ka vadyondzi ni ku fambisa swa tidyondzo ta vona. Switirhisiwa swin'wana swa maasesele swi katse:

Maasesele ya beyizi-layini eka lava va nga vo sungula

Maasesele ya byizi-layini ya tala ku tirhisiwa ngopfu eka vana lava sungulaka tidyondzo ta vona eka giredi kumbe feyisi ku tumbuluxa leswi vana va switivaka. Endlele leri ri pfuneta vadyndzisi ku lulamisa swiyenge swa dyondzisa hambi ya ri madyondzisele.

■ *Maasesele ya xidayiginosisi*

Maasesele ya xidayiginosisi ya tirhisiwa ku kumisisa ntumbuluko wa munhu niswivangelo leswi nga tsandzisaka vana ku dyondza. Maasesele lawa ya landzeriwa hi vuleteri bya vunene, nseketelo ni ku nghenelela loko vana va ri karhi va dyondza.

■ *Maasesele ya xifomatifi*

Maasesele lawa ya landzelerisa ni ku seketela tindlela to dyondza ni ku dyondzisa, leswi swi tirhisiwa ku lemukisa vana ni vadyondzisi hi lswi swi faneleke ku dyondziwa no dyondzisiwa, leswi swi endliwa hi xikongomelo xo lava ku antswisa hi mikarhi hinkwayo.

■ *Maasesele ya xisamatifi*

Maasesele lawa ya nyika nkatsakanyo wa leswi swi fikeleriweke hi vana hi nkarhinyana wu ri wu tsongo, xik. Eku heleni ka lembe xidyondzo kumbe loko mudyondzi a lava ku suka exikolwebni xin'wana ku ya eka xin'wana.

■ *Maasesele ya sistemetiki*

Maasesele lawa i ndlela leyi ha yona ku langutisiwaka ngopfu vuswikoti bya vana eka dyondzo hi ku angarhela. xin'wana xa swipemu xa maasesele lawa i maasesele ya vana hi ku landza vuswikoti hi ku ya hi leswi swi kombisiweke hi swikombiso swa rixaka. Maasesele lawa ya tala ku endliwa eku heleni ka feyisi yin'wana ni yin'wana ya bandhi ra Dyondzo ya Vuleteri byo angarha. Swikolo swo hlaya hi ku yimela swifundza swi hlawuriwile hi xikongomelo xo ringeta maasesele lawa hi ya boxeke laha henhla.

Maasesele yo yisa emahlweni

Swihlawulekisi swa maasesele yo yisa emahlweni

Maasesele yo yisa emahlweni i maendlele - nkulu ya maasesele lawa ya tekaka ndhawu eka Xitatimendhe lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka. Leswi swi katsa swinawana hinkwaswo swa maasesele ya mimbuyelo ya dyondzo ni ku tiyisisa maasesele ya lawo:

- *Swi teka ndhawu endzaku ka nkarhi wo leha naswona ii mhaka leyi tshamaka yi humelela nkarhi na nkarhi:* Ku dyondza ku ta tshama ku ri karhi ku kamberiwa nkarhi na nkarhi ku kondza loko lembe ri ya ku chapu.
- *Seketela ku kula ni ndlandlamuko wa vana:* Van ava va vatirhikulorhi hi ku va ni xiave hi swo dyondza ni maasesele , twisisa lawa ya tirhisiwaka eka maasesele ya vana ni migingiriko ya vona , ni ku vona leswaku wa va katsa eka ku ti kambela ka siku na siku va ri hi voxo kumbe ni mintlawu, leswi swi engetelela vutitshembi eka vana.

- *Nyika swiviko ku suka eku dyondzeni no dyondzisa:* Ku nyika mbuyelo hi yin'wana ya makhiya ya ku humelela ka maasesele ya xifomatifi. Maendlele yo nyika mbuyelo ya katsa ku vutisa, ku kongomisa ka mudyondzisi eka mbulavulo ni swo tsariwa kunene.
- *Maasesele yo hlanganela:* Leswi swi katsa ku tirhisa maasesele yo hlaya hi ku angarhela mimbuyelo yo hlaya ya dyondzo. ni ku katsa switandati swo hlaya swa maasesele leswi tirhaka hi tindlela to hambana-hambana, tsundzuka, switandati swa maasesele swi ni xiave ku tlurisa loko swi fika eka makambebele ya vana hi ku tirhisa tithekiniki to hambana. Vuswikoti eka swiyenge swa dyondzo swi nga kamberiwa himindlela to tala, hikokwalaho tindlela to hambana ta maasesele ti tirhisiwa ku nyika vana xikhati xo tirha hi ku hetiseka ku hi leswi swi languterisiweke xiswona hi ku landza mimbuyelo.
- *Tirhisa switirateji leswi nga ta katsa vana ni swilaveko swa vona (ririmi, ku tiya miri, emiehleketweni ni swa ndhavuko):* Maasesele yo yisa emahlweni ya pfumelela vadyondzisi ku tekela enhlokweni vadyindzi hi ku landzelerisa swa tidyondzo ta vona hambi swi ri swilaveko. Leswi swi pfuna vana ku hundza eka ku nonoheriwa hi ku hatlisa ku o.
- *Ololoxa swiphiso leswi vana va nga na swona:* Eka ntlawa wun'wana ni wun'wana ku ni vuswikoti byo ringanela eka vana hi ku landza mabyongo ya vona. A hi mfanelo leswaku vadyondzi va kamberiwa hinkwavo hi nkarhi wu ri wun'we.

Ku amukela maasesele ya xisametifi

Mbuyelo lowu vana va wu hlengeleteke hi nkarhi lowo leha swonghasi eku tirheni ka vona ku sukela eku sunguleni ka lembe ku fika eku heleni ka rona wa tirhisiwa ku va makambebele ya nkarhi na nkarhi eka dyondzo ya vana ya siku na siku. maasesele lawa ya lava ku pulaniwa swinene ku sukela eku sunguleni ka lembe, ku katsa switirateji swo hambana hambana leswi tirhisiwaka - xik, ntirho lo vana va nyikiwaka ku wu tirha, Swikolo ni swikambelwana leswi va tsarisiwaka swona, lowu ii nkateko lowukulu lowu vana va wu tirhisaka ku vona leswaku va tiva ku fika kwihi hi lswi va swidyondzisiweke.

SWITIRATEJI SWA MAASESELE

Ku hlawula mhaka ya switirateji swa maasesele yi le ka mutirhisi yena hi yexe, leyi nga mhaka ya muxaka wa yona wu woxe eka mathicara, giredi na xikolo, ni ku tshembela eka vuahluri by thicara. Vukona bya ndhawu ni switirhisiwa swi nsusumeto eka mhaka leyi, Kambe hi tlhelo rin'wana valeteri va swikota ku hambana hi maendlele hambiloko va ri ni switirhisiwa swo yelana.

Maendlele, tithekiniki ni swirhisiwa leswi hlawuriweke ku tirhiseriwa migingiriko ya maasesele swi fanele ku va leswi kongomaneke na maasesele wo walawo ku landzelerisa swilaveko swa Switandati swa maasesele, naswona swikongomelo swa maasesele swi fanele ku humeseriwa erivaleni ni ku tlhela swi twisisiwa hi vana ku katsa ni vadyondzisi va vona. Vuswikoti byi nga kombisiwa hi tindlela to tala. Hikokwalaho maendlele ya tinxakaxaka ya laveka ku nyika vana nkarhi wo tala wo kombisa vuswikoti bya vona ehenhla ka leswi va swi tivaka hi ku hetiseka.

MITIRHO YO YELANA YA MAASESELE

Mitirho yo yelana ya maaselese ya dizayiniwa tani hi switirhisiwa leswi ndlandlamuxiwaka. Swi nga ha endleriwa eka xifundza -ntsongo, muganga kumbe levhele yo hlanganela. mitirho leyi ya asesiwa no kamberiwa hi mathicara ni ku xopaxopiwa ehandle.

Xikongomelo xa Mitirho yo yelana ya maaselese i ku:

- Ku vona leswaku ku ni majajele wan'we ya vadyondzisi.
- Ku tlakusa masetele ya xitandati xin, we.
- Ku tiyisisa vuswikoti bya maaselese yo yisa emahlweni eswikolweni.
- Ku tlakusa maendlele yo endla leswinene ntsena hi tirhisa switirhisiwa ni switirho.
- Ku tiyisisa leswaku maaselese yo endliwa hi swikolo ya endliwa hi ndlela leyi faneleke.
- Ku tiyisisa ndlandlamuko wa mikateko eka vadyondzi.
- Mintirho leyi yelaka ya Maaselese yi nga setiwa eka ofisi ya le ka Naxinali, Swifundha tidisitiri ki kumbe levhele yo hlanganela, yi fanele ku endliwa eswikolwemi ni ku modaretiwa eka tindhawa ta le handle.

MAMANEJELE YA MAASESELE

Vanhu lava katsiwaka eka Maaselese

Xikolo kun'we ni mathicara va ni vutihlamuleri lebyi kulu swinene loko swi fika eka swa maaselese ya vadyondzi. Mathicara va languteriwa ku tumbuluxa maaselese lawa ya nga ni vunene ni ku amukeleka. Tipholsi ta swifundza ti fanele ku vona leswaku ti katsa vadyondzi, thimi ya xikolo ya maaselese, tithimi to huma hi le ka swifundza-ntsongo, vukorhokeri bya vapfuni, Vatswari, tani hi loko swi va fenerile.

Nongoloko wa Maaselese ya Swikolo

Xikolo xin'wana na xin'wana xi fanele ku hlulukisa minongoloko yo kambela leyi simekiweke eka swiletelo swo kambela swa xifundzankulu na swa rixaka. Xi fanele ku vani Ntlawa wo Kambela wa Xikolo na Pulani yo Kambela ya xikolo ku hatlisisa ku tirhisiwa ka Minongoloko leyi. Ntlawa wu fanele ku vani vayimeri vo huma eka swiyimo hinkwaswo na Xivandla xa Dyondzo.

Ku tiyisisa leswaku ku tirhisiwa endlelo ra kahle ro kambela, Minongoloko yo Kambela ya Xikolo yi fanele ku humesela erivaleni:

- Ku pulana ndlela yo ya emahlweni ko kambela no tirhisiwa;
- Ndlela leyi tibuku ta tirhekhodi ti hlayisiwaka hi yona, ku kumeka na vuhlayiseki;
- Tikhodi ta maaselese ti pimanyetiwa hi Xifundzha;
- Ku tiyisisiwa ka le ndzeni ko kambela;
- Ndlela leyi nkambelo wu endliwaka hi yona exikolweni;
- Ku languteriwa ka maendlelo hinkwawo yo kambela;
- Ku leteriwa ka vatirhi eswivandleni swo kambela;

Swivandla laha swilaveko swa vuleteri bya le xikolweni byi faneleke ku va kona swi katsa:

- ku tirhisiwa ka tindlela/swiyenge swo kambela;
- ku tumbuluxa ntwanano exikarhi ka vadyondzisi va gireyidi yo yelana hi leswi voniwaka swi fanerile ku eneta Mimpimo yo Kambela na Mimbuyelo ya Dyondzo;
- ku tsala minkanelo swa migingiriko yo kambela na Mimbuyelo; na
- ku fikelela ntwanano hi minongoloko yo kambela ya xikolo.

KU HLAYISIWA KA TIRHEKHODI

Tibuku ta Tirhekhodi

Mahlayiselo ya kahle ya tibuku i ya nkoka eka minkambelo hinkwayo, ngopfu-ngopfu eka minkambelo leyi yaka emahlweni. Buku ya rhekhodi kumbe fayili yi fanele ku pfluxetiwa hi vadyondzisi hinkwavo. Yi fanele ku vani:

- mavito ya vadyondzi;
- masiku yo kambela;
- vito na nhlamuselo ya nghingiriko wo kambela;
- mimbuyelo ya migingiriko yo kambela ku ya hi Swivandla swa Dyondzo kumbe Minongonoko ya Dyondzo;
- minkanelo ya endlelo ro seketela.

Tirhekhodi ti fanele ku simekiwa eka minkambelo ya ximfumo ni yo kala yi nga ri ya ximfumo. Tirhekhodi hinkwato ti fanele ku kumeka, ku twisiseka, ku hlayisiwa, ku va xihundla no pfuneta eka endlelo ro dyondzisa no vika.

Pholisi yo kambela ya swikolo yi boha hi vuxokoxoko byo tatiwa ka tirhekhodi ta tibuku. Tikhodi to kambela ti tirhisiwa ku kombisa ndlela leyi mudyondzi a tirhaka hi yona eka Mimpimo yo Kambela na Mimbuyelo ya Dyondzo. Tikhodi leti tirhisiwaka ti fanele kuva erivaleni no twisisiwa hi vadyondzi swin'we ni vatswari.

TIKHODI LETI FANELEKE KU TIRHISIWA EKA NKAMBELO

Ku na tindlela to tala to nyika mahungu ya nkambelo eka vadyondzi no rhekhodiwa hi vadyondzisi. Ku hlawula ndlela ya kahle yo endla leswi eka nghingiriko wa nkambelo swi taya hi timhaka to hlaya to fana na:

- nhlayo ya vadyondzi etitlilasini na nkarhi lowu mudyondzisi a nga na wona;
- ku pfilungana na ku leha ka nghingiriko wo kambela;
- vundzeni bya dyondzo kumbe vutshila lebyi nga ku kamberiwani (xik. Matematiki kumbe ntivo-matsalele);
- ku hatlisa ko nyikiwa ka mahungu;
- ndlela leyi mahungu ya khumbaka vanhu hi yona;
- maendlele (swiyenge) lama tirhisiwaka hi mudyondzisi ku hlamusela matirhelo ya vadyondzi;
- loko matirhelo ya mudyondzi ya fanele ku ringanisiwa na ya tintangha; eka matirhelo lama hundzeke, na/kumbe swilaveko swa Mimpimo ya Nkambelo na Mimbuyelo ya Dyondzo.

Endzhaku ko va mudyondzisi a langute timhaka leti boxiweke laha ehenhla no boha hi xikongomelo na ntumbuluko wa ntirho wo kambela, a nga hlawula tikhodi to kambela. Tikhodi tin'wana ta minkambelo ti kahle

eka swikongomelo swin'wana ku tlula swin'wana. Xikombiso, minkanelo yi nga vani vuxokoxoko, ya vanhu no nyiketa minkanelo yo antswisiwa. Minkanelo nakambe yi nga pfuneta eku vikenhi hi matirhelo ya mudyondzi loko ya pimanisiwa na Mimpimo yo Nkambelo.

Kambe hambiswiritano, minkanelo yi nga teka nkarhi wo leha ku yi tsala no kala yi n ga rhekhodeki hi ku olova. Tikhodi to fana na 'Swi saseke ngopfu', 'Swi sasekile', 'Swi kahle', 'Swa koteka', na 'A swi ringanangi' ta olova ku ti tsala no pfumelela ku kamberwa ko ya emahlweni ka nkambelo wa nkarhi lowu nga hundza loko wu pimanisiwa na Mimpimo ya Nkambelo. Kambe hambiswiritano, leswi a swi nyiki vuxokoxoko lebyi nga kona eka minkanelo. Timaraka na tona ti rhekhodiwa hi ku olova no tlhela ti hlanganisiwa hi ku hatlisa, ti andzisiwa no avanyisiwa. Ti na nkoka eku kambeleni ka matirhelo ya vadyondzi loko ya pimanisiwa na ya van'wana etlilasini, na tigireyidi kumbe swikolo swin'wana. Kambe hambiswiritano, a ti nyiki mahungu yo ringana hi matirhelo ya vadyondzi loko ya pimanisiwa na Mimpimo ya Nkambelo.

Swikombiso exikarhi ka swin'wana swa tikhodi to yisa emahlweni nkambelo i:

- a swi si fikeleriwa, swi le kusuhana, swi fikeleriwile;
- matirhelo ya kahle, swi lava ku seketeriwa;
- A, B, C;
- Swivulwana (kumbe swiyenge) leswi tumbuluxiweke ku pfuneta eka nghingiriko wa nkambelo kumbe xiviko.

Swi nga ri na mhaka leswaku ku hlawuriwa khodi yihi yo kambela leyi tirhisiwaka, mahungu i ya nkoka loko ya hlanganisiwile na swiringanyeto. Swi nga endleka ku vani ku antswanyana eka ku humelela ka vadyondzi loko va nyikiwa mahungu lama tsariweke ku tlula timaraka. Hambileswi timaraka na xidzana ti nga na nkoka eka tirhekhodi, tanihi leswi swi olovaka ku tsala timaraka eka buku ya tirhekhodi, minkarhi yo tala a ti na nkoka eka mahungu na swiviko. Swiphiqu swin'wana leswi nga kona eka timaraka ti nga hlanganisiwa no kuceteriwa no va ti tumbeta swo tala hi ku humelela no ya emahlweni ka vadyondzi. Loko vadyondzi va hetile nghingiriko wo kambela wo tlula wun'we, ku na ndzingo wo tirhisa timaraka ku ya hi aritimetiki, ku hlanganisa no endla avhareji. Loko ku endlwa leswi, timaraka ti lahlekeriwa hi nkoka wa tona ku nyika mahungu. Maraka ya nhlen-gelo kumbe avhareji ti tumbeta mhaka yo va mudyondzi a kotile ku dyondza kahle eka mhaka yin'we ku nga ri eka yin'wana. Timaraka ti nyika mavonele yo angarhela hi ku humelela kambe ti tumbeta swivangelo swa nkambelo wo humelela (kumbe ku pfumaleka ka ku humelela) eka mudyondzi, no sivela mpakaniso wo dyondza swokarhi eka nkambelo. Nakambe a ti hlamuseri kahle ku humelela ka mudyondzi eka nxaxameto wa tidyondzo. Hi minkarhi yo tala ku hlayisa maraka yo fana (ntsena loko yiri kahle) swi tekiwa ku ri xikombiso xa ku humelela ka kahle. Maraka ya 70 loko yi pimanisiwa eka Mimpimo wa Nkambelo wa Gireyidi 5 na maraka ya 70 loko yi pimanisiwa eka Mimpimo wa Nkambelo wa Gireyidi 6 yi tumbeta hi ku hetiseka ku humelela ka mudyondzi loko a nga va na kona elembe, leswi hlamuseriwaka kahle hi nhlamuselo, khodi kumbe minkanelo.

Tikhodi ta rixaka

Eku rhekhodiweni kumbe ku vikiwa ka ku humelela eka Mimbuyelo ya Dyondzo ya gireyidi yo karhi, ku fanele ku tirhisiwa tikhodi leti landzelaka:

1 = Matirhelo ya mudyondzi *ya hundze ngopfu* swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.

2 = Matirhelo ya mudyondzi *ya hundze* swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.

3 = Matirhelo ya madyondzi **ya fikelele** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.

4 = Matirhelo ya mudyondzi **a ya fikelelangi** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.

Yelanisa eka swikombiso leswi nyikiweke eka xiyenge xa Makhadi ya Xiviko, leswi nga laha ehansi.

Tixedulu to ya emahlweni

Ekuni heleni ka lembe rin'wana na rin'wana, xedulu yo ya emahlweni yi fanele ku tatiwa, no sayiniwa hi nhloko ya xikolo na mutirhi wa ndzawulo. Xedulu yo ya emahlweni i rhekhodi leyi nga na nkomiso hi ku humelela ka vadyondzi eka gireyidi ya xikolo.

Xedulu yo ya emahlweni yi fanele ku katsa mahungu lama landzelaka:

- vito ra xikolo na xitempe xa xikolo;
- nongonoko wa vadyondzi eka gireyidi yin'wana na yin'wana;
- tikhodi to ya emahlweni eka Nongonoko wa Dyondzo yin'wana na yin'wana (Sisiteme ya Tikhodi ya Rixaka);
- tikhodi to ya emahlweni eka gireyidi yin'wana na yin'wana (ku humelela ku ya eka gireyidi leyi landzelaka kumbe ku tshama eka gireyidi yo fana);
- minkanelo kumbe vuswikoti na swivandla leswi lavaka ku seketeriwa eka Nongonoko wa Dyondzo yin'wana na yin'wana;
- siku na nsayino wa nhloko ya xikolo, mudyondzisi na mudyondzisi un'wana, xikan'we na mutirhi wa ndzawulo.

Swihlaya swa vadyondzi

Xihlaya xa mudyondzi i rhekhodi leyi yaka emahlweni ya mahungu lama nyikaka nhlamuselo yo angarhela ya ku ya emahlweni ka mudyondzi, ku katsa na nhluvukiso wa kahle wa minkoka, mavonele, na nhluvukiso wa mahanyelo. Xi pfuneta mudyondzisi eka gireyidi leyi landzelaka kumbe xikolo ku twisisa mudyondzi hi ndlela yo antswa, no pfuna mudyondzi hi laha swi faneleke hakona. Xihlaya xi fanele ku hlayisiwa eka n'wana un'wana na un'wana no tlhela xi fambisana na vadyondzi emalembeni ya vona hinkwawo yo dyondzo.

Mahungu lama landzelaka ya fanele ku katsiwa eka xihlaya xa mudyondzi:

- mahungu ya munhu, ku katsa na xifaniso xa mudyondzi enkarhini wa sweswi;
- xiyimo xa miri na matimu ya rihanyu;
- swikolo leswi a dyondzeke eka swona na rhekhodi ya manghenelo;
- ku nghenelela na ku humelela eka migingiriko yo hungasa;
- mahanyelo;
- ku nghenelela ka vatswari;
- swivandla leswi lava ku seketeriwa hi mintirho yo hlawuleka;
- nkomiso wa xiviko hinkwaxo xa ku hela ka lembe;
- nkomiso wa tirhekhodi to tlakusiwa ta malembe yo dyondza;
- fomo yo rhurhisiwa.

Tinoto:

1. Xihlaya xa mudyondzi xi siva matsalwa ya tirhekhodi hinkwawo ya khale lama a ya tirhisiwa hi swikolo, yo fana na tirhekhodi ta makhadi, makhadi ya vadyondzisi/valeteri na makhadi ya Edlab. Xikongomelo-nkulu xa xihlaya xa mudyondzi i ku pfuneta mudyondzi ku kota ku fikelela mahungu yo hambana lama nga kona.
2. Mahungu ya munhu a ya fanelanga ku hambanisiwa na ya mintlawana. Ntlawa i ndlela yo kambela leyi nyikaka mudyondzi na mudyondzisi nkarhi wo languta migingiriko yo kambela yo hlaya. Ntirho wu vekiwa eka fayili, kumbe bokisi. Xihlaya xa mudyondzi hi tlhelo rin'wana, i rhekhodi leyi nga na mahungu ya mudyondzi.

SWIVIKO

Mahungu Lama Faneleke Ku Katsiwa Eka Swiviko

Vadyondzisi va fanele ku vani vutihlamuleri eka vadyondzi, vatswari, sisiteme ya dyondzo na vaaki hinkwawo eku kambeleni ka vadyondzi va vona. Leswi swi endliwa hi k unyika swiviko. Ku engetela eka swiviko swo tsariwa, swa nomo kumbe minyiketo leyi kotekaka, minkombiso ya ntirho wa vadyondzi, yi nga tirhisiwa.

Xiviko xin'wana na xin'wana xa ku humelela hinkwako ka mudyondzi xi fanele ku katsa mahungu hi:

- dyondzo leyi fikeleriweke;
- vuswikoti bya mudyondzi;
- nseketelo lowu lavekaka;
- mahungu lama pfunaka, lama faneleke ku katsa minkanelo hi matirhelo ya mudyondzi loko ya pimanisiwa na ya tintangha na matirhelo ya mudyondzi ya khale loko ya pimanisiwa na swilaveko swa Xivandla xa Dyondzo.

Ku vika eka vatswari swi fanele ku endliwa minkarhi hinkwayo ku va khutaza ku nghenelela. Vadyondzisi va fanele ku vika eku heleni ka kotara yin'wana na yin'wana hi ku tirhisa makhadi yo vika ya ximfumo.

A hi minkarhi hinkwayo laha swi nga kotekaka ku nyika mahungu hi ku humelela eka Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana. Kambe hambiswiritano, swiviko swi fanele ku nyika mahungu hi ku humelela eka Swivandla swa Dyondzo kumbe Minongonoko ya Dyondzo hinkwayo. Ematshan'wimi ya Feyisi ya Masungulo

Makhadi ya Swiviko

Swilaveko swa le hansi swa khadi ra xiviko i:

1) Mahungu yo sungula

- vito ra xikolo;
- vito ra mudyondzi;
- gireyidi ya mudyondzi;
- siku ro velekiwa ra mudyondzi;
- lembe na kotara;
- siku na nsayino wa mutswari kumbe muhlayisi;
- siku na nsayino wa mudyondzisi;
- siku na nsayino wa nhloko ya xikolo;
- masiku yo pfula no pfala ka xikolo;
- xitempe xa xikolo;
- xihlaya xa manghenelo xa xikolo;
- nhlamuselo ya tikhodi ta sisiteme ya tikhodi ya rixaka.

2) Vuswikoti na swilaveko

Nyika nhlamuselo ya vuswikoti, swilaveko swo hluvukisa, kumbe swivandla leswi seketeriwaka hi mudyondzi eka Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo. Tirhisa sisiteme ya tikhodi ya rixaka ku pimanisa matirhelo eka Mimbuyelo ya Dyondzo leyi dyondziweke ku fikela sweswi - a swi kali swi lava u nyika khodi ya Mbuyelo wa Dyondzo yin'wana na yin'wana. Eka xiviko xo hela ka lembe, ku humelela hinkwako ka mudyondzi eka Mimbuyelo ya Dyondzo hinkwayo ku fanele ku kombisiwa.

3) Minkanelo hi Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo

Nyika minkanelo hi Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo, hi ku tshikelela eka vadyondzi lava tluleke swilaveko kumbe lava faneleke ku ya emahlweni va seketeriwa. Minkanelo ya vuswikoti byo karhi na swivandla swa nseketelo swi fanele ku hlanganisiwa na Mimpimo ya Nkambelo. Minkanelo leyi yi ta pfuna vatswari, vadyondzi na vadyondzisi van'wana ku twisisa nseketelo lowu mudyondzi a wu lavaka.

Tsundzuka: Swikolo swi fanele ku tirhisa tisisiteme ta tikhompyutha ku humesa makhadi ya swiviko, kambe swilaveko leswi hinkwaswo swi fanele ku katsiwa.

Xikombiso xa mahungu eka khadi ra xiviko (Xiyimo xa le Henhla)

Xikombiso xa vuxaka exikarhi ka buku ya tirhekhodi, xedulu ya Mimbuyelo ya Dyondzo ya mudyondzisi na khadi ra xiviko

KHARIKHULAMU NI GLOSARI YA MAASESELE

Lowu i nongoloko wa ndzandzelelano wa matheme lama tirhisiweke eku dizayineni ka Xitatimendhe lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi ta R-9 (Swikolo) ni swinawana swa maasesele ya mudyondzi:

Maasesele - lawa i mapulanele ya nkarhi hinkwawo ya maendlele yo hlengeleta mahungu mayelana ni vuswikoti bya mudyondzi, lebyi pimiwaka hi ku hambana ni Switandati swa maasesele

Switandati swa maasesele - vutivi, swikili ni vumunhu bya vadyondzi swi fanele ku fikelela Mimbuyelo ya Dyondzo eka giredi yin'wana na yin'wana

Maasesele ya beyisilayini - maasesele layo sungula lawa a ya tirhisiwa ku lavisisa leswi vadyondzi va swi tiva-ka

Maasesele ya nkarhi na nkarhi - i modlili lowu khutazaka hlanganelo wa maasesele eku dyondziseni ni ndlandlamuko wa vadyondzi hi ku tirhisa mbuyelo wa nkarhi na nkarhi

Mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla - Kun'we ni Mimbuyelo ya ndlandlamuxo, mhaka-nkulu ya Xitatimende lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi ta R-9 (Swikolo), lexi kuceteriwaka hi Vumbiwa, swi katsa ku letela swikili eka vana, tani hi mbulavulo, maehlekete ya xiyimu xa le henhla, migingiriko yo maneja, ku tirha hi ntlawa eka ni swikili swo tikambela

Kharikhulamu 2005 - Leri i tsalwa ro sungula ra muxaka wa rona eka malembe yo sungula yo pfumala xihlawuhlawu. Pholisi ya dyongzo ya lembe ra 1997, ri nyika mpfapfarhuto wo letela vana va malembe yo sungula eka SWA Tidyondzo, Dyondzo yo Angarhela ni vuleteri, Dyondzo yo yisa emahlweni ni vuleteri, Dyondzo ya lavakulu ni vuleteri. Xitatimendhe lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi ta R-9 (Swikolo) swi kongomisiwe eka ku tiyisisa Kharikhulamu leyi ya 2005

Mimbuyelo ya ndlandlamuxo - kun'we ni mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla, mimbuyelo nkulu ya Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) leswi kuceteriwaka hi Vumbiwa bya tiko: leswi swi katsa ku pfuna vana ku kota ku fikelela ku navela ka vona

Levhele yo huma - loko vadyondzi va heta giredi ya 9, va nyikiwa masagwadi hi xivumbeko xa Xitifiketi xa Dyondzo yo angarha ni Vuleteri

Maasesele ya xifomatifi - muxaka wa maasesele lowu asesaka progirese ya vana hi nkarhi wa tidyondzo hi xikongomelo xo nyika mbuyelo eka vadyondzi leswi swi va tiyisaka nhlana eku dyondzeni ka vona.

Feyisi ya masungula - Feyisi yo sungula ya dyondzo yo angarhela ni vuleteri bya bandhi: Tigiredi ta R, 1, 2 na 3

Bandhi ro angarhela - ra Dyondzo ni vuleteri - malembe ya khume ya dyondzo yo bohelela, ya vumbiwile hi Feyisi ya masungulo, Feyisi ya le xikarhi na Feyisi ya le henhla

Xitifiketi xa Dyondzo yo angarhela ni vuleteri - xitifiketi lexi kumiwaka hi ku xitirhela loku hetisekeke xa Dyondzo ni vuleteri

Ku hlanganisa - leri hi rona khiya -nkulu ra Dyondzo ya Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) laha vana va languteriwa ku tirhisa vutivi na swikili swa vona hi ku apulaya leswi va swi va swi dyondzeke eka mimbuyelo hi ku hambana ka yona

Ririmi ro Dyondzisa no Dyondza - ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka xiyenge xo dyondza, ri nga ririmi leri twisisiwaka ngopfu i ririmi ro engetela (ku nga ri ririmi ra le kaya

Swiyenge swa Dyondzo - swiyenge swa vutivi swa eka Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo): Tindzimi, Metametiki, Sayense ya ntumbuluko, Thekinoloji, Sayense ya swa vutomi, Vutshila ni mfuwo, Ndzhendzeleko wa swa vutomi, Ikonomi na sayense ya swa mamanejele

Switatimendhe swa Dyondzo - switatimende swa xiyenge xin'wana na xin'wana xa dyondzo lexi tirhisanaka swin'we ni swiyenge swa Dyondzo ya Mimbuyelo ku katsa ni Switandati swa Maasesele

Profayili ya mudyondzi - maendlele yo angarha lawa tirhisiwaka ku endlela ku pfuna mudyondzi ku fikelela xiyimo lexi vekiweke hi ku susumetiwa ku va na milongo hinkwayo leyi languteriweke eka mudyondzi ni ku nyika nsusumeto eka mudyondzi hi ku vona leswaku u na fayili leyi nga na milongo hinkwayo leyi faneleke, niku tlhandlekela hi nyika swiviko swa lembe na lembe

Minongoloko yo Dyondzo - tiprogireme ta migingiriko yo dyondza ,ti katsa vundzeni ni madyondzisele yo hambana-hambana, leswi ii swi letelo swa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) kambe swi ta ndlandlamuxiwa hi swifundzha - ntsongo, swikolo ni mathicara

Sisteme ya makhodele ya nexinali - sisteme ya switandati swa nexinali leswi tirhiwaka ku kambela migingiriko ya vadyondzi

Mimbuyelo - mimbuyelo leyi vaka kona eku heleni ka migingiriko yo dyondza, mimbuyelo leyi yi pfuna swinene eku loteni ka madyondzisele

Mimbuyelo ya dyondzo - maendlele ni ndzhendzeleko wa leswi swi fikeleriweke, migingiriko na dyondzo hi ku kongomisa eka n'wana, hi ku landza maendlele lawa, kharikhulamu 2005 na Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) swi kongomile ku khutaza dyondzo ya hilaha ku nga heriki

Photifoliyo - tifayili ta vadyondzi ha un'we - un'we leti khomeke mitirho ya vona

Progirexini - khiya-nkulu ra swinawana swa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) lexi endlaka leswaku vana va kota ku sungula hi ku olva ni ku kota ku khandziyela ni leswo nonoha hi ku landza vuswikoti bya vona

Maasesele ya samatifi - ya hambanile ni ya maasesele ya fomatifi, tani hi leswi ya nga mavikele ya nkarhi na nkarhi hi ta migingiriko ya vana, ngopfu-ngopfu eku heleni ka lembe rin'wana na rin'wana

GLOSARI YA SWIYENGE SWA DYONDZO

Ku yingisela hi nkinkhi - loko munhu a ti veka endhawini ya xivulavuri a yingisela swinene leswi vuriwaka

Ririmi ro engetela - ririmi leri dyondziwaka hi ku engetela eka leri ra le kaya

Ririmi ro engetela eka tindzimi-nyingi - loko munhu a dyondza ririmi kumbe tindzimi ehenhla ka leri a vulavulaka rona. Kambe ri nga sivi ririmi rakwe ra le kaya, kambe a ri dyondza ya fambisana kun'we

Swa ntiyiso - matirhisele ya ririmi ku tumbuluxa swa kahle no tsakisa

Alegori - xitori lexi eka xona swimunhuhatwa na leswi swi endlwaka swi yimelaka ntiyiso hi ku angarhela, leswinene ni leswo biha hinkrhi wu ri wun'we

Aliterexini - mbuyelelo wa mimpfumawulo eka vuvulavuri eku sunguleni ka marito hi ku landzelelana

Antonimi - rito leri vulaka swo hambana hi nhlamuselo eka ririmi (xik. Ku leha ni ku koma ii maritofularha hi Xitsonga)